

יד ושם

המשרד לאזרחים ותיקים

"לְדוֹרוֹת" סיפוריהם של ניצולי השואה החיים בישראל שאלון לרישום קורות ניצול/ת השואה

איסוף סיפוריהם של ניצולי השואה הוא אחד המרכיבים החשובים ביותר בשימור הזיכרון ובהנחלתו לדורות הבאים. לכן, המידע על קורותיהם של הניצולים חיוני מאוד לחוקרים ולבני הדורות הבאים. בעזרת מידע זה אפשר יהיה להכיר את הסיפורים הפרטיים המרכיבים את התמונה הרחבה של תקופת השואה. לסיפור האישי שלכם יש חשיבות לאומית, מחקרית וחינוכית. אוסף הסיפורים יעלה לאתר אינטרנט מיוחד שכתובתו www.ledorot.gov.il

את השאלון המלא נא לשלוח לדוא"ל: infovatikim@pmo.gov.il פרטים נוספים ושאלות בטלפון כוכבית 8840*

נא למלא את הפרטים האישיים בנספח ולאשר בחתימתכם את פרסום הסיפור באתר. יש לשלוח את הנספח בדואר: ת.ד. 10437 פתח תקווה 49003 או בפקס: 02-5605034 ניתן לסרוק את הנספח ולהעבירו בדוא"ל בצמוד לשאלון.

שם משפחה ושם פרטי כיום

שם פרטי: בנימין	שם פרטי: Berthold	שם משפחה: Maderer	שם פרטי: מדרר
--------------------	----------------------	----------------------	------------------

פרטים אישיים לפני השואה ובתקופתה

במידה והשאלה אינה נוגעת אלייך, אין צורך לענות עליה

בלועזית Maderer		שם משפחה איתו נולדתי: מדרר	
שנת לידה: 1931	מין: זכר	בלועזית Berthold	שם פרטי איתו נולדתי: בנימין ברטהולד
ארץ לידה: רומניה		בלועזית Czernowitz	עיר לידה: טשרנוביץ
שם פרטי ושם נעורים של האם: Mina Eltes		מינה אלטס	שם פרטי ושם משפחה של האב: Maderer David
ארץ המגורים: רומניה		בלועזית Stefanwolfsgass no 7 Czernowitz	מקום מגורים קבוע לפני המלחמה: טשרנוביץ
חבר בארגון או בתנועה: (בית"ר, השומר הצעיר, בני עקיבא)		מקצוע לפני המלחמה: (תלמיד, סנדלר, מורה)	השכלה/תואר אקדמי לפני המלחמה: (יסודי, תיכון, אוניברסיטה, ישיבה)
אחרי המלחמה ב 1947 בית"ר בבוקרשט רומניה.		\	בית ספר יסודי רומני
City Mogelev in Transnistria		מקומות מגורים בתקופת המלחמה: (שם העיר או האזור ושם הארץ)	
Ghetto Mogelev		ב 1941 עיר מוגלב, חבל טרנסניצריה- רומניה	
בלועזית		במידה והיית בגטו, ציין את שמו גטו מוגלב	

במידה והיית במחנה עבודה או מחנה ריכוז, ציין את שמו \		בלועזית \
המקום בו נודע לך כי הנך אדם חופשי:		תאריך השחרור:
במגולב ב-1944 כשהרוסים נכנסו ושחררו. מוגלב נמצא בנתיב הנסיגה של הגרמנים והפחד היה שתוך כדי נסיגה הם יפגעו ביהודים, אבל הם לא הספיקו לפגוע בזמן הנסיגה.		ינואר\ פברואר 1944. באפריל נסיעה בחזרה הביתה לטשנוביץ, בסביבות פסח ברכבות לא מסודרות – פלטפורמות עד שהגענו הביתה לעירנו.
במידה והיית במחנה עקורים ציין את שמו (מחנות פליטים שהוקמו לאחר המלחמה בעיקר באוסטריה, גרמניה ואיטליה)		ציין מקום אליו חזרת לאחר השחרור תחילת 44 חזרתי לטשנוביץ Czernowitz
מחנה ברלטה בדרום איטליה Barletta		במידה ועלית באנייה, ציין את שמה אויונה – אניה איטלקית. אנית מסע של תפזורת. ארגון "הבריחה" שכר אניות ישנות. בחלק קטן של האניה דרגשים, עליהם העמיסו 1700 או 1800 אנשים. המסע ארך שבעה ימים.
במידה והיית במחנות מעצר בקפריסין, ציין ממתו עד מתי \		שנת עליה: 1948

אנא ספרי/ על קורותיך לפני המלחמה

(ציוני דרך: הבית בו גדלת, בית הספר, חברי ילדותך; במה עסקו הורייך, המשפחה המורחבת, חגים ומאכלים):

נא לכתוב בגוף ראשון

נולדתי בטשנוביץ Czernowitz; עיר בורגנית שבה חיו יהודים רבים. החברה, בעיקר היהודית הייתה מחולקת למעמדות. המעמד הפשוט ביותר היה זה של בעלי המלאכה, המעמד הגבוה יותר כלל בעלי השכלה יותר גבוהה, אנשים שעבדו במוסדות עירוניים, פקידים. המעמד הגבוה ביותר כלל את המשכילים- רופאים, עורכי דין וכד'. המעמדות נקבעו יותר על-פי רמת ההשכלה ופחות על-פי רמת ההכנסה, למרות שאנשים רבים מהמעמד העליון היו יהודים עשירים בעלי אחוזות, יערות ושטחי אדמה גדולים. ההפרדה נשמרה באדיקות. באופן מעשי האנשים לא התערבבו.

הוריי היו בעלי מלאכה, הם השתייכו למעמד בעלי המקצוע. אמי הייתה תופרת, בבית היה לה בית מלאכה, שבו היא העסיקה מספר עובדות. בצמוד לדירה היה בית המלאכה של אבי, שהיה מסגר. אבי היה מסגר אומנותי. הוא התמחה בעשיית פיתוחי ברזל. את המקצוע הוא למד במשך שנתיים לפני נישואיו בננסי שבצרפת, מרכז אומנות הברזל. אבי הרבה לספר לי חוויות מתקופת הלימודים ומהעיר ננסי, שמתאפיינת בשערי הברזל היפיפיים שלה מבחינה אומנותית. הייתה לו מסגריה די גדולה, עם פועלים והוא עבד בעיקר עבור לקוחות בעלי אמצעים, מהמעמד הגבוה. בבית הזה נולדתי וגדלתי, עד שגורשנו ב-1941. יש לי גם אחות צעירה ממני בשנתיים וחצי. גדלנו בתנאים טובים מאוד. ההורים שלנו העניקו לנו כל מה שהם רק יכלו. הייתה לנו מטפלת אוקראינית כל השנים, שגרה אצלנו וטיפלה בנו. בבית דיברנו גרמנית. המטפלת הייתה קבועה. בעצם היו אלה שתי אחיות, שהתחלפו ביניהן לפעמים. המטפלות היו עבורנו כמו אם. הן דאגו לנו, טיילו איתנו. החיים היו טובים ושלווים. גרנו בשכונה טובה במרכז העיר.

רוב היהודים גרו במרכז העיר. בפרברים התגוררו בעיקר הנוצרים. בעיר היה רובע יהודי, שם התגוררו היהודים היותר עניים. אנחנו גרנו בשכונה מעורבת. מבחינת המשפחות היהודיות כולן היו פחות או יותר באותו מעמד בשכונה-משפחות בורגניות. ארגון הבונדס, שהיה ארגון סוציאליסטי אנטי ציוני, תמך ביהודים העניים הרבים שהיו בעיר. מלבד הבונדס, היה ייצוג גם לתנועות הציוניות כמו דרוו הבונים ובית"ר. אני הייתי קטן מידי כדי להצטרף לאחת מתנועות הנוער, אבל זכור לי שלאבי היו שני מתלמדים צעירים- אחים, שהגיעו אליו מכפר בסביבה. הם היו שוליות, למדו והתגוררו אצלנו ואחרי העבודה הם הלכו לאספות של לבית"ר והיו מספרים לנו. כך התודעתי קצת לבית"ר, הרעיונות נקלטו אצלי. לעיר היו מגיעים המנהיגים הציונים כמו ויצמן וז'בוטינסקי, כדי לעודד את התנועות הציוניות המקומיות ואנשים היו הולכים לאספות לשמוע אותם.

קיבלנו חינוך ממלכתי ופרטי במסגרת האפשרויות הכלכליות של הורינו, עד 1940. ב-1940 הרוסים נכנסו ונתנו אולטימטום לרומנים לפנות תוך שלושה ימים את העיר. בלילה אחד הם עצרו את רוב עשירי העיר יהודים ולא יהודים, החרימו את רכושם, סגרו את בתיהם ושלחו אותם לסיביר. מעט מאוד שרדו וחזרו הביתה. אם הלשינו על משהו, שהוא מנצל עובדים הוא מיד נשלח לסיביר. כול זה היה עבורנו מאוד טראומטי, כיון שכשהרוסים הגיעו, חיכנו להם בכיליון עיניים. הם היו עבורנו הגואלים, שיגאלו אותנו מהאנטישמיות הנוראית. אבל האכזבה לא איחרה לבוא. גם אם הבעיות לא היו ספציפיות ליהודים, הם פגעו בהם בעקיפין. לדוגמה אסור היה ליהודים לעבוד בתור עצמאיים, אז החרימו את בית המלאכה של אבי, שנאלץ ללכת לעבוד במפעל לטקסטיל, שהם כפו עליו. שני האחים- המתלמדים חברי תנועת בית"ר נשארו בבית המלאכה גם לאחר עזיבתו של אבי, כדי להמשיך לעשות תיקונים קטנים, כי את רוב הציוד החרימו ולקחו לבית החרושת לטקסטיל. אבי היה מופקד באותו בית חרושת גדול על הפעלת המכונות. אם כל זאת התנאים היו פחות או יותר סבירים עד לפרוץ המלחמה ביוני 1941. באותו היום, שבו פרצה המלחמה, אבי גויס לצבא הרוסי ועזב את העיר. נשארו אני, אמי ואחותי.

אבי לא הרבה לבקר בבית הכנסת. סבי; אביו של אבי שמר מצוות. הייתה לו נגריה גדולה והוא לא עבד בשבת. הוא ייסד בית בעלי מלאכה, ששם הם הקימו בית כנסת. לכל משפחה היו מקומות קבועים בחגים. בחגים הגדולים כמו סוכות, שמחת תורה וכד' ביקרנו בבית הכנסת. בפסח אימא הייתה מורידה את ארגזי כלי פסח מהגג. נהגנו לקיים את מנהגי החגים. למרות שאימא עבדה, היא תמיד מצאה זמן להכין בבית את המאכלים. הכול נעשה בבית, אפית החלות, האטריות (לוקשן) הכול היה תוצרת ביתית, לא קנינו כלום. בראש השנה לדוגמה היינו אוכלים מרק קרעפליך ודג ממולא- מאכלים מקומיים. אני אהבתי דג ממולא. אימא הייתה מפשיטה לדג את העור, טוחנת את הבשר, ממלאה ומבשלת. הדג היה שלם, כאילו שלם, עם הראש, כך הגישו אותו בשולחן השבת. היא בשלה גם תחול של פרה ממולא בסולת ובביצים, צווארי תרנגולות, ביצים מטוגנות עם כבדים, מאכלי בצק מיוחדים-כיסונים גדולים ממולאים בתפוחי אדמה ובצל, אומצות בשרים, צלי, משקה בורשט חלבי עם שמנת ופטרזיליה ובורשט בשרי על בסיס סלק ושום.

את התרנגולות היו קונים בשוק. קודם כל היו בודקים אם הן מספיק שמנות ורק אז היו הולכים לשוחט עם התרנגולות החיות. אני זוכר, שפעם אחת הלכתי עם המטפלת לשוחט, ואחר-כך הבאנו את התרנגולות הביתה לאימא. אימא מרטה את הנוצות. בשביל להכשיר את הבשר והעופות, היה משטח מעיין סל מזרדים, עליו היו שוטחים את הבשר בקר, שקנו באטליז או את התרנגולות ומפזרים עליהם מלח, לפי כל הכללים. גם אווזים מפוטמים היו נוהגים לבשל. בכל בית היה מרתף. במרתף אחסנו עצים לחורף ומזון כמו תפוחי אדמה, גזר, כרוב, אווזים מפוטמים לשמאלץ (שומן). החורף בצ'רנוביץ היה קשה מאוד, לא היו ירקות ולכן היה צריך לאגור במרתף. המרתף היה מאוורר, היו בו חלונות. על הגג אכסנו חפצים ותלינו את הכביסה. הגג היה סגור, הוא היה ממוקם בין הקומה האחרונה לגג הבית עצמו. הוא היה משופע היה שם חדר כביסה גדול משותף עם מים קרים וברזים לכל הדיירים. כל דייר בתורו השתמש בחדר הכביסה. הגג היה מחולק לתאים, לכל משפחה היה תא לתליית הכביסה. אמנם אבי היה חילוני אבל הוא לא התנגד לכך שנקבל איכשהו חינוך יהודי, להפך.

למדתי בבית הספר בכיתה א' ו ב' ואחרי הלימודים קיבלנו במיוחד אני, כי אחותי הייתה קטנה, שיעורים בעברית, קצת יהדות וקריאת תפילות, מפי מורה, שהיה בא לביתנו. תקופה מסוימת בין השנים 1938-1939 הלכתי פעמיים בשבוע לחדר. בסך הכול, אפשר היה להגדיר את ביתנו, כבית חילוני. אמנם אמי הייתה שומרת מצוות, היא הקפידה בבית על הכשרות, על הפרדת כלים. אבל היה מעיין קונצנזוס בינה לבין אבי שהיה חילוני, ומחוץ לבית לא הקפיד לשמור על הכשרות. הם לא הפריעו אחד לשני וכיבדו כל אחד את רצונותיו של השני. אמי באה מבית מאוד דתי, סבתי הייתה מאוד דתית, אבל למרות כל זאת, החינוך שקיבלנו אחותי ואני היה חינוך כללי. לימדו אותנו קרוא וכתוב בגרמנית, בבית דיברנו מעט מאוד יידיש ובעיקר גרמנית, מה גם שבעיר שבה גדלתי הכול התנהל בשפה הגרמנית וגם רוב היהודים השתמשו בשפה זו עד 1940. בבית הספר למדו יהודים נוספים מלבדי. החברים שלי היו ילדים מהסביבה, ילדים שהתגוררו בשכונת, ילדים מבית הספר ומגן הילדים.

התחברתי רק עם ילדים יהודים למרות שבבית הספר למדו גם נוצרים. בתקופה שבה הלכתי לבית הספר, כבר התחילו הזמנים הקשים עבור היהודים ברומניה. בבוקרשט הבירה עלה שלטון פשיסטי ימיני קיצוני וארגונים רומניים במיוחד בעירנו לא ראו בעין יפה את העובדה, שאנשים בחרו לדבר גרמנית. הם רצו להשליט את התרבות ואת השפה הרומנית ואת כל הכעס שלהם הם השליכו על היהודים. את התוקפנות שלהם הרגשנו במיוחד בבית הספר ובשכונה. לא היו לנו יחסים טובים עם שאר הילדים, שהרבו לזרוק עלינו אבנים.

ב 1940 כשהגיעו הרוסים עברתי לבית ספר רוסי ולמדתי רוסית. בסך הכול השפה לא הייתה כל כך זרה לי, כי הרבה אנשים בסביבתי דיברו שפות סלבויות כמו: רוטנית, פולנית, אוקראינית. עד 1941 הלכתי לבית ספר רוסי. הקשרים עם בני המשפחה לא היו כל-כך אדוקים. אמנם גרנו באותו הרובע, אבל קצת מרוחקים אחד מהשני והתראינו בעיקר באירועים. היו לי בני דודים, שנספו ברובם. את סבי מצד אמי לא הכרתי, כי הוא נפטר, עוד כשהיא הייתה ילדה קטנה. הורי אבי גרו קרוב אלינו (הם נפטרו בארץ ב 1953, נפטר סבתי וב 1954 סבי). סבי וסבתי מצד אבי לא גורשו בזמן המלחמה לטרנסניציה, כי דודתי, אחותו הבכורה של אבי הייתה תופרת מאוד מפורסמת בעיר. היו לה קשרים עם אנשים רמי מעלה והודות לכך היא הצליחה

להישאר בעיר בזמן הגרוש עם סבי וסבתי. אני הייתי יותר בקשר עם חברים מאשר עם בני המשפחה.

כל שנה באוגוסט נסענו לחופש, לכפר ליד העיר ויז'ניץ wischnitza (עיר שהתפרסמה הודות לשיבותיה). באזור הזה מתחילים הרי הקרפטים. נהגנו להתאכסן אצל משפחה מקומית למשך חודש. את הארוחות היינו אוכלים במסעדות יהודיות כשרות בסביבה. האזור היווה מקום מפגש למשפחות יהודיות בכל קיץ. הוא התחבב על האנשים בגלל היערות הרבים המצויים בו. היו שם פנסיונים לאנשים בעלי אמצעים, בתי קפה, מוסיקה. אנחנו היינו מרבים לטייל ביערות, היה זה מקום נעים לילדים, חוויה לחוות את חיי הכפר. החופשות הללו השאירו לנו זיכרונות מאוד טובים. ב-1939, אבי חייב היה להימצא בבית המלאכה כול ימות השבוע, כדי לפקח על העובדים, לכן הוא היה בא לבלות איתנו רק בימי ראשון, ובערב היה חוזר הביתה. באחת הפעמים בימי ראשון, בסוף אוגוסט 1939, הוא הגיע והורה לנו לארוז. היה עלינו לחזור מיד הביתה, כי בויז'ניץ, שנמצאת על גבול פולין, המצב התחיל להיות קשה.

מעבר לנחל ראינו כבר חיילים פולנים. אנשים רבים התחילו לברוח מפולין לרומניה וברכתב, שבה חזרנו הביתה היו כבר פליטים רבים. האווירה הייתה ממש מדכאת, במיוחד עבורנו הילדים ותוך מספר ימים אכן פרצה המלחמה בין גרמניה לפולין. הגרמנים פלשו לפולין. ב-1940 באו הרוסים, כל המצב השתנה. עלינו באופן מעשי השינוי עדיין לא השפיע באופן מהותי, קיבלנו את אותם הדברים כמו קודם ובכל זאת... אבי קנה מקלט רדיו מאוד משוכלל, כדי לשמוע את הנאומים התכופים של הטלר. קרובי משפחה וחברים מודאגים התאספו בביתנו כדי לשמוע את אותם הנאומים ואת המנהיגים הפשיסטים הרומנים. הייתי אז בן עשר וער הייתי לאווירה השונה, המתוחה. אבא שלי נהג לקחת אותנו להצגות, לבתי קולנוע אחר הצהריים, לטיולים בפארקים. בשנה האחרונה לפני פרוץ המלחמה, הייתי בן 10, אבי קנה לי אופניים, שזה לא היה נפוץ ונסעתי איתו פעמים רבות מחוץ לעיר ליערות לפיקניקים. פעם הלכתי אפילו לאיבוד ביער.

מאז ומתמיד הייתי סקרן, בסביבת צ'רנוביץ היו כפרים רבים, שהתגוררו בהם כל מיני עמים. אבי היה מרבה לנסוע לאותם כפרים ואני הייתי מתלווה אליו. אבי שמאוד אהב אותי הרבה לקחת אותי בנסיעותיו. הוא היה נוסע לכפרים, ששם היו אחוזותיהם של היהודים העשירים ובתי הקיץ שלהם, מוקפים ביערות. אבי היה נוסע לשם בשביל ענייני עבודה וגם בגלל העיסוק בתחביבו. היה לו תחביב גידול דגי נוי. בבית הוא בנה לבד אקווריום גדול והוא אפילו השתתף וארגן תערוכות (הוא ארגן תערוכה מטעם העירייה). באותה תקופה לא היו חנויות לבעלי חיים, אנשים גדלו בבית ומכרו. אבי נהג למכור את דגי הנוי. לאנשים שהוא מכר הוא הבטיח לספק גם אוכל טרי לדגים – תולעים וחרקים. הוא היה אוסף תולעים ליד הנהר ומחזיק אותם במים טריים כדי שישרדו בחורף. כי אצלנו בחורף הכול היה קפוא בממוצע 8-מעלות צלסיוס ולפעמים הטמפרטורה הגיעה אפילו ל-18 מעלות. העיסוקים השונים של אבי אפשרו לי להכיר את חיי העיר ואת חיי הכפר. כך שכשאני קורא את התיאורים של הכפרים בספרי אפפלד, אני רואה את הכול מול עיני.

נא ספרי על קורותיך בזמן המלחמה

(גירוש, גטאות, מחנות וצעדות מוות, במסתור או בזהות בדויה ושם בדוי, פעילות ותפקידים במחתרת, השתתפות בבריחה או בהתנגדות, האנשים שהיו בסביבתך בגטו או במסתור, במי נעזרת או אולי למי עזרת):

אבי גויס ממש ביום הראשון למלחמה. לפנות בוקר באו כמה חיילים רוסים ונתנו לו חצי שעה להתארגנות. הוא הלך איתם למחנה צבאי שהיה לא רחוק מביתנו, שם ריכזו את כל המגויסים. המחנה היה בתוך העיר, היו אלה מבנים מוקפים בחצר, כך שיכולנו לראותו דרך הגדר. כעבור שלושה ימים הם עזבו את המקום ולא ראינו אותו יותר. עבורנו זה היה אירוע מאוד טראומטי. כעבור כשבוע או עשרה ימים הרוסים נסוגו ועזבו את העיר. הם נסוגו ולקחו איתם את אבי ובמקומם נכנסו לעיר הגרמנים והרומנים. הוכרז עוצר על העיר למשך שלושה ימים, ולא רק עוצר, החיילים הרומנים קיבלו גם רשות לבזוז במשך שלושת הימים. זהו מנהג עתיק, פרס לחיילים. החיילים נכנסו אלינו הביתה. הם התחילו לחפש, להפוך, לאיים ולקלל.

עלינו כילדים זה השאיר רושם קשה, היינו מפוחדים. הם זרקו הכול מהארונות, רוקנו את המגירות. הם חיפשו חפצי ערך, לקחו בגדים שהיו עדיין טובים ויצאו. לא עבר זמן רב וקבוצה אחרת נכנסה, וכך נכנסו ויצאו לתוך הבית, הקבוצות במשך שלושה ימים. גם כשלא היה כבר מה לקחת, הם המשיכו לבוא ולחפש. אחרי שלושה ימים המצב התחיל להתייצב אך בכל זאת פחדנו לצאת מהבית במיוחד אמי, שנותרה לבדה עם שני ילדים. היה לנו מזל! לאבי היו כמה מתלמדים רומנים גויים, שהביאו לנו לחם בסתר, כי אסור היה להיכנס לבתי היהודים, הם הביאו לנו גם מעט חלב. בערך שבוע לאחר מכן כבר יכולנו לצאת. נפתחה המכולת שהייתה של יהודים ושוב חזרנו חיים פחות או יותר סבירים, אבל זה לא נמשך זמן רב כי התחילו לנחות עלינו כל מיני גזירות ואיסורים. המטפלות שעבדו אצלנו נאלצו לעזוב, אסור היה לשרת אצל יהודים, אסור היה ללכת לעבוד.

לפני בית הכנסת הגדול המרכזי, שהיה מודרני יותר בהתנהלותו, העמידו את הרב מרק- רב בית הכנסת, שהיה מאוד אהוד ומקובל והציתו לפניו את בית הכנסת, כדי שיראה איך הוא עולה באש ולאחר מכן ירו בו. מקרים כאלה הפכו שכיחים. בקצה העיר היה נהר הפרוט, מקביל לנהר הדנייסטר. בין שני הנהרות נמצאת כיום הרפובליקה המולדבית, אז בסרביה. בקיץ היינו הולכים אני ואחותי עם ההורים להתרחץ בפרוט. היה זה מעיין אירוע חברתי, כולם היו הולכים לרחוץ בפרוט. כשהגרמנים נכנסו הם לקחו בכוח כמה אנשים לעבודה, כדי שיבנו את הגשר מעל לפרוט, שהרוסים פוצצו, בזמן הנסיגה. את הגברים- כוח העבודה הם תפסו באופן אקראי ברחוב וכשהם ראו שהם מצויים באפיסת כוחות, הם ירו בהם. בלי הבחנה הם היו לוקחים גברים לעבודת פרך ורוצחים אותם לאחר מכן. הם עשו סלקציות; העשירי למשל, יוצא החוצה מהקבוצה, מתעללים בו ויורים. חיילים בודדים גרמנים ורומנים היו מתנפלים באופן קבוע על יהודים. היהודים הסתובבו מה שפחות מחוץ לבית. זה נמשך בערך חודשיים שלושה ואז החליטו לרכז את כל יהודי העיר בגטו ברובע היהודי. אנחנו לא התגוררנו ברובע היהודי, לכן היה עלינו לעזוב את הבית ולעבור לגור אצל קרובי משפחה. הלכנו לאחותה של אמי, שגרה ברובע היהודי. לאמי היו שתי אחיות וסבתא. לבעלה של אחות אמי הייתה נגריה.

כל הבית הקטן הזה הפך למקום מקלט למשפחות קרובים מצד אמי. אסור היה לצאת מהגטו עד נובמבר. רק בודדים קבלו רישיונות יציאה מהשלטונות. מי שהיה בעל קשרים או שהיה באפשרותו לשחד פקידים גדולים. אצל הרומנים רעיון השוחד, היה מאוד פופולארי. האפשרות לצאת מהגטו הייתה כרוכה בנתינת הרבה מאוד כסף לאותם פקידים. היינו בגטו עד נובמבר - 1941.

בערך בנובמבר 1941 שלחו אותנו לטרנסניציה transnistria. התחילו לגרש את היהודים מהגטו לטרנסניציה. היה לי בן דוד קצת יותר מבוגר ממני, שהיה צלם חובב, בנה של אחות אבי, שצילם אותנו כשהכניסו אותנו לקרונות המסע. 50, 60, 70 איש דחסו לקרונות וכך סגרו אותנו בקרונות עד המקום, שאליו היינו אמורים להגיע. נסענו עד לדנייסטר- הצד המזרחי של בסרביה, לעיירה שקראו לה אטאקי-ataki עיירה קטנה בבסרביה-Basarabian. הרכבת נסעה כמעט יום שלם. לא היה לנו אוכל וגם לא היו מים. כשהגענו לעיירה אטאקי, הרכבת נעצרה באופן פתאומי, החיילים פתחו את הדלתות והתחילו לדחוף אותנו החוצה, היה חושך. הם ירו, הרביצו וצעקו. לעולם לא אשכח את האווירה הזו. היו כמה אלפי חיילים עם כלבים, שלא פסקו מלהאיץ בנו ולא יכולנו ללכת מהר בגלל הבוץ הרב. בסרביה ידועה באדמתה הבוצית. הבוץ הגיע לנו עד הברכיים. כמעט את כל הדברים שלקחנו איתנו השארנו. מי שיכל לקח איתו מזוודה קטנה עם כמה חפצים. בעינו ראינו כיצד הגויים התנפלו על השלל. כשהגענו מחוץ לעיירה, הכניסו אותנו לבניין בן שתי קומות. באמצע הבניין נפער חור ענק מפצצה, שנפלה עליו. דחפו אותנו אל תוך הבניין, זה היה ממש מפחיד. לא היו לנו מים וכל הזמן רק ירד גשם. היינו בנובמבר בתחילתו של החורף. לאחר מכן הובילו אותנו בשיירה אל נהר הדנייסטר.

שם מעברו השני של הנהר, שהיה די רחב נמצאת העיר מוגילב mogelev. עד לפרוץ המלחמה היה גשר מברזל לרכבות וגשר נוסף מעץ למכוניות ועגלות. כשהרוסים נסוגו הם פוצצו את הגשר הברזל של הרכבת. הגשר התמוטט ונפל לתוך מי הנהר. בתוך הוואדי, משני הצדדים היו סוללות, משני הצדדים על הסוללות עמדו גויים בסרבים, שנדמו לחיות טרף. כשהגענו היה חושך כבד. הם בנו מעבורת, הם לקחו ארבע סירות ושמו משטח של קרשים בגודל חדר. למעבורת היה קשור כבל והחיילים הרומנים משכו אותה מצד אחד לשני. למעבורת העלו אותנו בקבוצות, היינו בערך מאה וחמישים איש. כך עברנו לצידו השני של הנהר למוגילב. במוגילב היו יהודים מקומיים שחיו שם עוד מלפני המלחמה. היו להם בתים פזורים בצידו הדרך. הלכנו ברחוב הראשי, שהתחיל בנהר והסתיים בעיר, שהייתה בנויה ברובה על הגבעה. כיוון ההליכה היה תחנת הרכבת של מוגילב, כדי לעלות לרכבת ולנסוע למחנה המוות פטשורה (50 ק"מ מזרחית ממוגילב). במחנה המוות, פטשורה סגרו את האנשים בלי אוכל ואנשים פשוט לא שרדו. הם מתו ממגפות, היה שם נורא כי המקום היה הרבה יותר קטן ממוגילב.

היהודים המקומיים עמדו ברחוב ואמרו לנו: "צאו מהשיירה וברחו, מהמקום אליו אתם מובלים - מחנה מוות, אין דרך חזרה". היה חושך מוחלט, לילה השיירה המשיכה לעלות במעלה הגבעה מלווה בכלבים, צעקות, קללות ומכות. זקנים מעדו, קשה היה להם להמשיך ללכת. היה ממש תוהו ובוהו. יהודים רבים השתכנעו מדברי המקומיים והחליטו לקפוץ מהשיירה החוצה. לא כולם הצליחו, אבל היו שכן. העלטה באה לעזרתם. הם רצו לבתים, שהיו ברובע נטוש. כשהרוסים נסוגו ממוגילב, הם פוצצו סכר וזה גרם לשיטפון בעיר התחתית של מוגילב, שהייתה קרובה יותר לנהר. הבתים היו עזובים, נותרו בהם סימנים של השיטפון; מים עומדים, סימני קש ולכלוך, ניתן היה לראות, שהמים הגיעו עד התקרה. אבל עכשיו שהם נסוגו, כל מה שנשאר הוא הבוץ הרב. אמי, אחותי, אני, אחותה של אימא, בעלה ובן דודי, התגנבנו החוצה מהשיירה והסתתרנו באחד מאותם בתים נטושים, שהיה מלא בוץ. אחד מיהודי מוגילב הורה לנו איך להגיע אל הבית. היינו מפוחדים. אני הייתי בן אחד עשרה ואחותי הייתה עוד יותר צעירה ממני. כך נשארנו בבית בתוך הבוץ. לאמי הייתה עוד אחות, שהסתתרה גם באחד הבתים. למחרת בבוקר בא אחד מיהודי מוגילב, שנתן לנו פינה בחדר, תמורת תשלום. לא היה לנו הרבה כסף, אבל סחרנו ברק מה שאפשר היה לסחור; בגדים, חפצים וכד'. נשארנו בבית הזה שבועיים. הקור היה עז. היה זה אחד החורפים, היותר קשים: עשרים מעלות מתחת לאפס. כשלא יכולנו יותר לשלם נאלצנו לעזוב את הבית. במרכז העיר היה רובע של בתים ציבוריים נטושים. מצאנו מקום באחד מהבתים, שבו התאכסנו לפנינו יהודים. הצטופפנו בפינת חדר גדול וכך העברנו את חודשי אותו החורף.

הנוראי. נשארנו בבית עד סוף קיץ 1942. אמי ודודתי הלכו כל יום לשוק למכור בגד או סוודר ובתמורה לקנות מעט אוכל. אנחנו הילדים היינו מסתכלים מהחלון, אם הם הביאו משהו. כך זה נמשך עד שלא נותר לנו יותר מה למכור, בקיץ כבר לא היה לנו מה לאכול. מצבם של הגויים גם לא היה טוב, אבל היו להם משקים. בשוק מכרו תפוחי אדמה, דוכא-גרעינים צהובים (מזון מאוד נפוץ, יחסית לא יקר), שהיו עושים מהם דיסה.

בחורף 1941-1942, פרצה מגפת הטיפוס. דודי הנגר, בנה בחדר דרגש מקשים, שהיו שם. היו בבית שני חדרים. בחדר אחד התגוררו אמי, אחותי, אחות אימא האמצעית, בעלה, בן דודי ועוד זוג מבוגרים, שלא הכרנו. בחדר השני התגוררו; סבתי, אחות אמי המבוגרת יותר עם בעלה ושני ילדיה, אחת מהם נשואה עם תינוקת (היא חיה עדיין באשקלון, אז היא הייתה בת חצי שנה). כשפרצה המגפה כולנו נשכבנו על הדרגש הזה. בן דודי, שהיה בגילי חלה ראשון. הוא שרד את המחלה והבריא. כאשר שכבנו חולים על הדרגש, הוא היחידי שיכל היה להגיש לנו מים. בשבועיים הללו נפטרו מהמחלה: דודתי המבוגרת, בעלה וסבתי. האיש המבוגר שכב לידי על הדרגש. הוא עבד כקברן, במקום, שבו קברו את אלו, שנפטרו מהמחלה. היו לו כיני גוף, שהסתתרו בבגדים, והעבירו את המחלה. הקברן הביא הביתה סמרטוטים מלאי כינים וכך הוא הדביק את כולנו. בסופו של דבר הוא גם חלה. הוא נפטר על הדרגש לידי ולא היה מי שיוריד אותו. שכבתי ליד הגופה יומיים או שלושה. אני שכבתי עם חום גבוה מאוד- ארבעים מעלות, הייתי חלש. שכבתי לידי עד שמשהו בא והוריד אותו מהדרגש. אשתו גם נפטרה. מהחלון ראיתי איך לקחו את סבתי. זרקו אותה על עגלה, חצי ערומה. העגלה הייתה מלאה במתים. תפסו את האנשים ברגליים ובידיים וזרקו על העגלה. נורא! נורא! רוב האנשים לא שרדו. היה קשה לא היה מה לאכול. במשך שנה לא ראינו פת לחם. היו עשבים, ששמנו במים חמים וזאת הייתה הארוחה. בסוף 1942 ריכזו במוגילב את היהודים. אנחנו היינו מחוץ לאזור הגטו. לא היה לנו לאן ללכת. בתוך רובע הגטו היה בית חולים ואמי פגשה במקרה מכר טוב שלה, אחד מחבריה הטובים, שעבד בבית החולים.

ב-1940 הרוסים פלשו לאזור ואמרו לרומנים לפנות אותו תוך שלושה ימים. כשהרומנים חזרו עם הגרמנים היחס כלפי היהודים בצפון בוקובינה Bucovine היה בהרבה יותר גרוע מאשר היחס שניתן ליהודים, שנשארו תחת שלטון הרומנים. בשנת 1937 האנטישמיות הייתה בשיאה. תמיד היו הטרדות, אבל בין השנים 1937-1939 האנטישמיות הפכה אלימה. התנועה הלאומית הפשיסטית "משמר הברזל" דאגה להתסיס. היו רציחות והתנפלויות על יהודים בלי סיבה. כשהרוסים נכנסו לעיר ב-1940 היהודים ראו בהם משחררים. התעמולה הרוסית הטיפה לשוויון וצדק והציגה את רוסיה כארץ החופש. היהודים קיבלו את הרוסים בסבר פנים יפות עם פרחים. כשהגרמנים והרומנים חזרו קשה היה ליהודים לעכל זאת ולכן היחס אל יהודי צפון בוקובינה היה גרוע משל יהודי דרום בוקובינה, כנקמה. למרות, שבסופו של דבר כל יהודי בוקובינה גורשו לטרנסניציה. היהודים מדרום בוקובינה גורשו חודשיים לפנינו (היהודים מהצפון) ומותר היה להם לקחת חפצים, אפילו ארגז שלם עם בגדים. היו להם תנאים יותר טובים. הם הקימו במוגילב ועד יהודי, תפסו משרות במפעל ליציקת ברזל, שהיה בגטו.

המנהל והעובדים היו ברובם יהודים מדרום בוקובינה. בית החולים היה גדול. הוא היה עוד מתקופת הרוסים. ביתנים מפוזרים על שטח גדול בערך 20 ביתנים. בין הביתנים היו מטעי תפוחי עץ ואגסים. על הטיפול במטעים הייתה מופקדת משפחה אוקראינית. המכר שעבד בבית החולים הציע לתת לאמי פינה בחדר הגדול, שבו הם גרו, תמורת עבודה והיא הצליחה להכניס גם את אחותה ובעלה של האחות, שהיה עושה ארונות קבורה לבית החולים (מי שהיה לו כסף יכול היה להזמין לעצמו ארון קבורה ולא היו זורקים את הגופה ישר לבור. מצבם הכלכלי של יהודי דרום בוקובינה היה קצת יותר טוב והם היו מזמינים לעצמם ארונות קבורה). בחדר התגוררו ארבע או חמש משפחות. כל משפחה תפסה לעצמה פינה. מכיוון שלא היה מקום לכולם, בלית ברירה אמי נאלצה לשלוח אותנו לבית היתומים, מה גם שאבינו נעדר. כך מצאנו את עצמנו בבית היתומים; אני, אחותי, ובן דודי. בבית היתומים אליו הוכנסנו היה פשוט נורא. סגרו אותנו ללא מזון, לא היו שום אמצעים סניטריים. בית השימוש היה צריף, שבו היה קרש עם חורים. נורא! היינו באמצע קיץ 1942. לא היה אוכל. היינו בבנין בן שתי קומות, שם היו מיטות. בכל מיטה שכבו ארבעה ילדים. כל יום על ידי מצאתי ילד מת או מטיפוס או מרעב. אחוז התמותה בקרב הילדים היה מאוד גדול. פרצו מחלות נוספות, כמו דיזנטריה ובעקבות זאת, לקחו לנו את הבגדים.

הרצון לשרוד בא לידי ביטוי אצל כל ילד באופן שונה. אני הייתי רעב. יצאתי החוצה. לא רחוק היה השוק. הגויים היה מביאים את תוצרת משקיהם ושוטחים אותה על דוכנים. אני מצאתי בקיץ קומקום, ניגשתי אל הגויים והצעתי להם מים. כל אחד הגיב אחרת. אחד זרק עלי אבן וגרש אותי, השני הושיט לי כוס וביקש שאמלא במים ובתמורה נתן לי קצת תירס או תפוח אדמה. לא ראיתי לחם במשך שנתיים. לא הייתי היחידי מבין הילדים, שהסתובב בשוק והציע הצעות לבעלי המשקים הגויים. הגויים היו באים עם סוסים, שעל פיותיהם הם היו תולים שק, ובתוכו אוכל לסוס; תירס, סלק סוכר (מיועד לבהמות, צורב בגרון ומתרכך כשצולים אותו על האש). כשאף אחד לא ראה דחפתי את היד לשק הסוס ולקחתי לעצמי אוכל, זה היה אמצעי הישרדות. שלטונות העיר לא ראו בעין יפה, שילדים מסתובבים בשוק, גונבים ומקבצים נדבות. הם פרסמו צו איסור יציאה מחצר בית היתומים. אבל הרצון לשרוד היה חזק. ילדים קפצו מעל לגדר כדי להגיע לשוק לגנוב או לקבץ נדבות.

הממונה על בית היתומים היה יהודי אכזר. אי אפשר להאשים, אולי הוא עשה את עבודתו בשביל לקבל אוכל. הוא התאכזר

ילידים. היה לו שוט, באידיש – הפייטש. זה היה שוט ארוך להכאת סוסים. השם שהודבק לממונה היה "הפייטשר" – המכה ותמיד הילדים חיפשו איפה הוא מסתובב. הוא נהג לתפוס ילדים ולהכותם. עבורנו הילדים הוא היה השטן בכבודו ובעצמו. פחדנו ממנו פחד מוות. היה שם ילד כבן שש או שבע, שתמיד היה הולך לקבץ נדבות בשוק. יום אחד הפייטשר לקח לו את הבגדים והוא התהלך ערום. הוא מצא מחוך של נשים והתעטף בו ושוב הלך לשוק. הפייטשר תפס אותו שוב הכה אותו ולקח ממנו את המחוך. הסיטואציה הייתה טראגית קומית. ילד קטן, שאין לו גבולות וכל זאת במטרה לשרוד.

אימא שלי שעבדה בבית החולים בניקיון יכלה לקנות קצת קמח תירס- רבע קילו. היא הייתה באה לבקר אותנו בבית היתומים, שהיה לא רחוק מבית החולים. בהגיעה היא הייתה מעמידה סיר עם מים ומבשלת על האש דייסת תירס עבורנו. הילדים עמדו מסביבה ועיניהם יצאו מחוריהם, זה היה נורא! לנו הייתה כול יום דייסה, שאימא בישלה על האש בחצר בית היתומים. אחרי מפלת הגרמנים, שנכנעו לרוסים בסטלינגרד ב-1943, הרוסים התחילו להדוף את הגרמנים ולכבוש בחזרה אזורים בכיוון מערב. רומניה לא הייתה ארץ כבושה כמו פולין. היא הייתה ארץ משתפת פעולה, כי היה בה משטר פשיסטי. רומניה הצטרפה לציר גרמניה איטליה. אבל כשהרומנים הבינו שבצד המזרחי המצב לא כל כך טוב, הם התחילו טיפה להתרכך כלפי היהודים והתירו למשלחת מהצלב האדום משוויץ להיכנס למוגילב ולעוד מספר מקומות בטרנסניציה, אבל עם הגבולות. לא נתנו להם לצלם וגם לא אפשרו להם לשוחח עם אנשים. בין היתר הם הגיעו לבית היתומים. באיזה יום בבוקר בבית היתומים התחילו לסדר שולחנות, כיסו אותם במפות לבנות, שמו אוכל- קציצות בשר, לחם, כל טוב.

הכניסו אותנו לחדר ואמרו לנו לא לגעת עד שנקבל פקודה, שאפשר לאכול. המשלחת מנתה עשרה או שנים עשר אנשים. הם באו לראות מה קורה. אז הראו להם איך הילדים מקבלים אוכל. כל הזמן היינו לבושים בסמרטוטים או היינו מסתובבים חצי עירומים והנה כשבאה המשלחת הלבישו אותנו בבגדים נקיים. קיבלנו הוראה לאכול, כך שכשהם נכנסו הם ראו אותנו יושבים ואוכלים. הם עמדו בצד והסתכלו והתרשמו מבלי יכולת לדבר עם הילדים. ברגע שהם עזבו, הורידו ולקחו הכול את האוכל והבגדים. החזירו לנו את הסמרטוטים והכול חזר להיות כרגיל. זאת הייתה הצגה אחת גדולה לכבוד המשלחת הבינלאומית. ברומניה בבוקרשט היה ועד יהודי רומניה, מאוחר יותר פיזרו אותו ואחר כך התירו "יודנראט" (מילה בגרמנית). כשהמשלחת באה גם יו"ר היודנראט פילדרמן ושרגא העסקן התלוו אליה. הרומנים גם נתנו הוראה לוועד היהודי לאסוף כסף מהיהודים כדי לשלוח קצת עזרה לאחיהם בטרנסניציה. נאסף קצת כסף והגיע מעט מאוד מזון- קצת קמח וקמח תירס. בינתיים ב-1943 חליתי במחלת עור. אימא החליטה להעביר את שלושתנו למקום מגוריה.

מי ששואלים אותנו על בית היתומים במוגילב שערותיו סומרות. בבית החולים היה קצת יותר טוב. כול יום בצהריים חילקו "ממליגה". בישלו את הדייסה יותר דלילה ושמו בתבנית עד שתתקרר ואחרי כן חתכו לריבועים. כך כול יום קיבלנו ריבוע דייסה. ממטעי בית החולים היינו גונבים תפוחי עץ גם אם לא פעם תפס אותנו השומר האכזרי פטליורה והכה אותנו. הייתה לנו קורת גג והיה תנור ובחורף חממו. היינו יותר חופשיים. מאבי לא שמענו כלום. מול בית החולים, שעמד בקצה העיר, הייתה תחנת רכבת גדולה. הייתי בערך בן שתים עשרה. כל היום הסתובבתי בתחנת הרכבת, בין הקרונות, כמו שילדים אוהבים לעשות. עברו שם רכבות עם חיילים איטלקים וספרדים, שנשעו או חזרו מהמזרח, לאחר שלחמו עם הגרמנים. הקרונות עמדו במוגילב, שהייתה צומת ואני הייתי מביא להם מים בכלי ובתמורה הייתי מקבל בסיקוויט. לפעמים נפלו חתיכות פחם מהקטר והייתי אוסף אותם כדי לחמם. כול היום הסתובבתי שם.

ב-1943 הרומנים ראו שהמצב משתנה. הרוסים התקדמו מערבה. הרומנים התחילו קצת לפחד, הרי הם היו משתפי פעולה עם הגרמנים והם החליטו קצת לשפר תדמית. אז הם תכננו להחזיר חלק מיהודי טרנסניציה לרומניה. במיוחד את אלה, שהיו שייכים לחלק, שלא היה כבוש בידי הרוסים. בתחילת 1944 כמה אלפי יהודים חזרו לרומניה. אנחנו התמלאנו קינאה על כך שהם חוזרים הביתה. הרעב היה גדול בגטו למרות ה"ממליגה" שבשלו הודות למעט הקמח ששלחו היהודים הרומנים. הייתה דירה בגטו ששמשה בתור מטבח. אנשים עמדו שם וקיבלו קצת מרק אפונה וממליגה. בתוך המרק היו זבובים ותולעים, אבל זה מה שהיה. חיטטנו בפחי האשפה של הגויים. היה שם מטבח אוקראיני. האוקראינים זרקו כל מיני דברים ואני הייתי מחטט באשפה, מוצא קליפות תפוחי אדמה, שהם קילפו שם ולוקח אותם לחדר בו התגוררתי. בחדר היה צ'הום (תנור עגול מברזל יצוק, עגול כמו כדור), עליו הייתי מטגן את הקליפות. יותר מאוחר התחילו להביא קצת חיטה ואז החלו לחלק קצת לחם. אחרי שנתיים שלא ראיתי לחם, פתאום הגיעה מריצה למרכז הגטו עם לחם שחילקו לאנשים. אני תמיד התנדבתי לעזור בחלוקה וכך הייתי מלקט פירורים. קרוב משפחה של אמי עבד במטבח של הקרסטין (בית מגורי הקצינים הרומנים והגרמנים). אחרי שהקצינים סיימו את הארוחה נשאר תמיד מעט מרק. הקרסטין היה מחוץ לגטו, במקום קצת מרוחק, התגבנו לשם אני ובן דודי עם סיר והוא נתן לנו קצת מרק. הלכנו שנינו יחד וכך יכנו לשמור אחד על השני, שמשוה לא יבוא וייקח את אוצרנו. כשהגענו לגטו חילקנו בין כולם. בסוף 1943 לאחר שהועד הרומני החזיר את היהודים מהאזורים שלא היו כבושים, הועד היהודי בבוקרשט דרש מהשלטונות שיחזירו חמשת אלפים יתומים.

הרומנים לא הסכימו והתחילו להתוכח. בסוף הם הסכימו לשלוח רק יתומים משני ההורים בני פחות מחמש עשרה. הועד היהודי דרש לשלוח גם יתומים מהורה אחד עד גיל שבע עשרה. בסוף בחרו בערך אלף חמש מאות ילדים ממוגילב, כדי

להחזירם לרומניה. הרוסים התחילו להתקרב לטרנסניציה ולמוגילב והייתה שמועה, שהגרמנים בזמן נסיגה מחסלים יהודים, שנקרים על דרכם. הפחד היה גדול בית החולים ממוקם היה על דרך שהשתפלה וירדה מההרים וחצתה את הגטו. יום ולילה צפינו בנסיגת הצבא הגרמני וראינו את החיילים האוקראינים, משתפי הפעולה –הקוזקים, שנסוגו איתם אף הם. בשער הכניסה לבית החולים היהודים תלו שלט גדול וכתבו "סכנה מחלות מדבקות". כך הם חשבו הם ירתיעו את הגרמנים הנסוגים מלהיכנס פנימה לבית החולים ובכך הם יתגוננו. אנחנו לא היינו ברשימת הילדים שהרומנים הסכימו להחזיר, כשהתחילה ההתקרבות של הרוסים. אבל אימא שלי דחפה אותנו לקרונות, הגניבה אותנו, שנתערבב עם הילדים שנבחרו. אלא שהיא לא הייתה היחידה בעלת הרעיון הזה.

עוד כמאתיים ילדים מלבדנו התגנבו לקרון. אימא שלי שלחה אותנו, מבלי לדעת לאן. העיקר לדחוף אותנו לקרון ולהוציא אותנו מהגיהנום הזה. הרכבת התחילה לנסוע. עברנו את הדנייסטר לכיוון רומניה ובאיזשהו שלב כנראה שהרומנים, הרגישו שלא כל הילדים כלולים ברשימה הרשמית. אז הם עצרו את הרכבת בסרביה, הוציאו את כל הילדים מקרונות המסע ועשו מפקד. מי שהיה ברשימה הוכנס שוב לקרונות. אנחנו נותרנו בחוץ והרכבת נסעה. אותנו החזירו עם רכבת אחרת למוגילב. כשחזרנו למוגילב רצו להעביר אותנו למקום מרוחק, מן מחנה ריכוז. אימי ויתר ההורים התחילו לבכות ולהתחנן שישחררו אותנו. הם נענו בסירוב ורצו לגרש אותם. מהרכבת למחנה היינו אנחנו הילדים מלווים בחיילים עם רובים מכודנים כמו שבויים. ככה העבירו אותנו ברחובות הגטו עד למחנה, שבו סגרו אותנו. שם היינו שבוע ימים. בסוף ראש הועד של הגטו הצליח לשכנע את הרומנים שישחררו אותנו. אז כבר הרוסים היו מאוד קרובים למוגילב. הרומנים הסכימו לשחרר אותנו וכל אחד חזר למקומו הקודם אני חזרתי לבית החולים. הסיפור הסתיים בכך שחודשיים שלושה אחרי סיפור הרכבת נכנסו הרוסים ושחררו אותנו מהרומנים ומהגרמנים. ביום האחרון לפני שנכנסו הרוסים הגרמנים הנסוגים פוצצו את גשר הברזל שעליו עברה הרכבת והוא נפל לתוך המים.

ההתנהלות של הגרמנים הייתה זהה לזו של הרוסים בעבר בעיירה אטאקי, כאשר הם נסוגו ופוצצו את הגשרים. לפני שהגרמנים נסוגו ופוצצו את הגשר, היה עליהם לבנותו מחדש והם עשו זאת בעזרת כוח העבודה של יהודי הגטו. נותר להם עדיין גשר העץ למעבר. אבל לילה אחד פרטיזנים התגנבו ופוצצו את גשר העץ. התחילה בהלה אצל הגרמנים, שניסו לברוח ולעבור את הנהר בשחייה. באותו היום נכנס לתחום בית החולים זחל"ם גרמני עם חיילי ס.ס. לבושים במדים שחורים. היינו משותקים מרוב פחד, חשבנו שזה הסוף ומיהרנו להסתגר. הם התמקמו בבית החולים, כשהאנשים ראו שהם לא עושים כלום, הם התקרבו אליהם. הם חילקו מצרכים שהיו ברשותם ולאחר מכן ברחו לעבר הנהר. לפני כן הם הציתו את הזחל"ם, שבער במשך חצי יום.

הגרמנים והרומנים נסוגו והעיר נותרה ריקה במשך שלושה ימים. הרוסים התמקמו בפאתי היער, על הגבעות ובהרים, שם הם התבצרו והתחילו לירות עם תותחים, לכיוון השני של העיר, לעבר בסרביה, לצדו השני של הנהר, על הגרמנים. הגרמנים יירו בחזרה והפגזים עפו מעל לראשינו במשך שלושה ימים עד שהרוסים חצו את הנהר והדפו את הגרמנים. אז הגיעו הרוסים "המשחררים". שבועיים שלושה אחרי שהגיעו הרוסים, היינו עדים לתופעה חדשה – הצקות של ילדים אוקראיניים. פעם הלכתי ברחוב ורדף אחרי בחור קצת יותר מבוגר ממני, שהתחיל להכות אותי. ברחתי מפניו ובזמן הריצה ראיתי לפני חייל רוסי ואני באופן אינסטינקטיבי רץ אליו, והבחור ממשיך לרדוף אחרי. אז החיל הרוסי התעניין לדעת מה קורה. הבחור אמר שקיללתי אותו ובנוסף אני יהודי. החייל הרוסי בתגובה דחף אותי דחיפה עזה. הייתה זו עבורי אכזבה גדולה משום שבעיני החייל היה אמור לשחרר אותי והוא העדיף להאמין לגוי. הרוסים היו הסך הכול אנטישמים גדולים.

ב-1941 כשגורשנו באוקטובר מהגטו לטרנסניציה. ראש ממשלת רומניה אנטנסקו, שהרוסים הוציאו להורג, נתן הוראה למושל העיר לא לגרש את כול היהודים להשאיר לפחות עשרים אלף. הוא פחד שהעיר תתרוקן, כי מרבית תושביה היו יהודים והם היו בעלי משרות גבוהות. למושל קראו פופוביץ. אנשים שקיבלו אישור להישאר בגטו, בעיר היו מלאי שמחה. לאישור קראו "אישור פופוביץ". כך נמנע מהם הגרוש לטרנסניציה. היו ביניהם שנבחרו להישאר באופן אקראי, אחרים שיחדו את מי שהיה צריך לשחד. דודתי מצד אבי, סבי וסבתי לא גורשו ועוד כמה דודים ובני משפחותיהם. בהתחלה זה היה לטובה, אבל בסופו של דבר זה התהפך לקללה. כי בקיץ 1942 הגרמנים דרשו שכול היהודים ישלחו להשמדה. הרומנים לא הסכימו. הם הבטיחו לרוקן את האזור וחשבו לשלוח את כולם לאוקראינה. הם לא שלחו לטרנסניציה –אותו חבל ארץ בין נהר הדנייסטר לנהר הגדול בוג. החלק הזה הנקרא טרנס ניציה והמסופח לרומניה, נוהל על-ידי הגרמנים. מעבר לבוג לא היו רומנים רק גרמנים. את מגורשי 1942 שלחו ישירות אל מעבר לנהר הבוג, שם היו הגרמנים. והם מיד הושמדו, נורו ביריות, בעיקר זקנים וילדים, שלא יכלו לעבוד. אלה שיכלו לעבוד, הושארו בחיים, עד כלות כוחם ואז הם חוסלו. בין האנשים שחוסלו היה גם דודי- אח אבי ומשפחתו (אשתו, בת ובן בערך בגילי).

כשחזרנו מטרנסניציה, הגענו לביתה הגדול של דודתי (אחות אבי), שהתאלמנה פעמיים. היא התגוררה שם עם בנה ובתה. מנישואיה הראשונים נולד הבן. לפני המלחמה היא שלחה אותו לפנימייה בפריס ולאחר מכן הוא למד באוניברסיטה. כשפרצה המלחמה, כיון שלדודתי הייתה אזרחות אוסטריה, הוא נחשב נתין מדינת אויב. הצרפתים אספו עליו מידע והציגו בפניו את

האופציה להצטרף ללגיון הזרים, כיון שהוא היה יהודי. את דודתי התופרת, סבי וסבתי לא שלחו לבוג, לצד הגרמני. עוד לפני המלחמה היא התגוררה עם בן ובת מבעלה השני ביולה גדולה. גם הדוד אשתו והבת, שהיו מעבר לבוג הצטרפו אלינו. בנספה שם, אך הבת שהייתה גדולה יותר ניצלה, כיון שהייתה כשירה לעבודה.

כשחזרנו בערך במרץ אפריל 1944, אבי לא ידע עלינו דבר. הוא רק שמע ששחררו את העיר. הוא התחיל לשלוח מכתבים לכתובות הישנות- להוריו, אחיו ואחיותיו. לבסוף נודע לו שהוריו בחיים. אנחנו עדיין לא הגענו. כמה ימים מאוחר יותר, שכבר היינו בבית קיבלנו מכתב ממנו בפעם הראשונה. כך ידענו שהוא בחיים. אימא ענתה לו והבנו שהוא מוצב עם הצבא בפולין. כשענינו לו הוא קיבל חופשה בפעם הראשונה כדי לבוא ולפגוש אותנו. הוא היה במצור בסטלינגרד ועבר את כול תקופת המלחמה בצבא הרוסי. היה לו מזל, כי המקצוע שלו היה מאוד מבוקש והוא ידע להסתדר בכל התחומים. במפקדה של הארמיה הרביעית האוקראינית אהבו והעריכו אותו ושמרו עליו וכך הוא שרד את המלחמה. מרגע שנודע לנו עליו ועד הגיעו אלינו עברו בערך חודשיים. הוא שלח לנו מכתבים וחבילות. בינתיים נרשמתי לבית ספר יהודי. שפת הלימוד הייתה אידיש. למדו גם רוסית ואוקראינית, אבל שפת הלימוד העיקרית הייתה אידיש. נכנסתי לכיתה ה'. כיתה א' ו' ב' למדתי אצל הרומנים, ב-1940 חזרתי בפעם השנייה על כיתה ב', כי כשבאו הרוסים הם השאירו תלמידים כיתה, בגלל שינוי השפה. כשחזרנו לפי הגיל ומבחן שעברתי התאמת לי כיתה ה'. לאחר מכן עוד למדתי בכיתה ו', אבל רק בהתחלה, כי היה שם בית ספר מקצועי כמו אורט, ששם לימדו מקצוע. באו מורים ואמרו מי רוצה ללמוד מקצוע ואני התנדבתי, כך מצאתי את עצמי בכיתה ו'. למעשה למדתי חמש שנות לימוד, זה מה שהספקתי.

באיזה יום כשהלכתי הביתה מבית הספר קניתי לי גלידה בדוכן. בדיוק עבר מכר שלי, הוא שאל אותי מה אני עושה פה, והודיע לי שאבי בבית. רצתי כמו מטורף, זה היה די רחוק וזו הייתה שמחה גדולה עבורי. ארבע שנים לא ידענו כלום אחד מהשני ואני הייתי מאז ומתמיד מאוד קשור אליו. תמיד אפילו אחרי זה, עד שהוא נפטר. תמיד היינו ביחד, כל היום, כי עבדנו גם יחד. כשאבי הלך הוא היה מסגר אומנותי, אבל הוא גם התמצא במכאניקה. כשהוא היה בצבא היו שם קצינים שהיו להם שעונים. הם ביקשו ממנו שיתקן להם את השעון וכך הוא התחיל להתעסק עם שעונים. הוא חזר שעה במקום מסגר. כך התחלתי לעבוד איתו וללמוד ממנו את המקצוע, מאוחר יותר עסקנו בצרפות.

זאת הייתה שמחה עצומה לראותו. הוא בא לחופשה בקיץ 1944, אבל המלחמה עדיין לא הסתיימה. הוא חזר ליחידה שלו עד למאי 1945. התחנה האחרונה אליה הוא הגיע עם הצבא הייתה צ'כיה. בינתיים התכתבנו, הוא שלח לנו חבילות. בטשרנוביץ המלחמה עדיין לא הייתה בסיומה והמצב לא היה טוב. בסוף 1944 אבא היה עדיין רחוק מהבית בצבא. מלאו לי אז שלוש עשרה שנה והייתי בר מיצוה. לא רחוק מהמקום בו התגוררנו היה רב. היה לו בית יחסית גדול- קומה שלמה די גדולה. היה לו בית כנסת, לשם הוא אסף ילדים יתומים, שחזרו מטרנסניציה. עשרים או עשרים וחמישה יתומים גרו שם והוא דאג להם. הם התפללו שם. אמי שלחה אותי אליו שידריך אותי לבר המצווה. הוא עשה לי את טקס העלייה לתורה, לימד אותי להניח תפילין. בר מיצוה בין הילדים היתומים והרבי. בלי אימא ואבא ואחותי. היה כיבוד קל, מה שהיה. אחר כך המשכתי ללכת לבית הכנסת ולהניח תפילין, עד שעזבנו את טשרנוביץ. המצב בטשרנוביץ המשיך להיות קשה, לא היה אוכל, האוכל בעיקר הלחם ניתן בהקצבה, היו תלושים. אנחנו חזרנו ממוגילב בלי אישורים. פשוט עלינו על הפלטפורמה וחזרנו והרוסים הם רצו אישורים לכל דבר. כשאמא באה לקבל קצת אוכל, שאלו אותה שאלות; היכן היא עובדת ואיך היא הגיעה לפה. היא עבדה בבית בתור תופרת, אז חייבו אותה לעבוד בשביל העירייה. העבודה שהיא קיבלה הייתה לנקות את הרחוב. אז היו עגלות סוסים שלכלכו והיא הייתה צריכה לאסוף את הגללים. אצל הרוסים היה מנהל עירוני אחראי על כמה רחובות ותמיד כשעבר סוס הוא היה בא בטענות אל אמי. היא עבדה בזה כדי לקבל תלושים ולחם.

בטרנסניציה קרוב לעשרים בני משפחה נספו; אחיותיו של אבי (אחות אחת של אבי, היא, בעלה ושלושת הבנות. אחת מהן נשואה עם בעלה והתינוקת), מצד אמי; אחות, סבתי ועוד מספר קרובים, בני דודים. כולם נמחקו. יד הגורל ב-1928 האחות שנספתה עם כל משפחתה הייתה שנתיים בארץ, אבל בשנות העשרים היה קשה והם החליטו לחזור מארץ ישראל לאירופה, שם כולם נספו. גורל!

אנא ספרי/ על קורותיך מתום המלחמה ועד עלייתך לארץ
(השחרור וחזרתך הביתה, חייך אחרי המלחמה, העפלה/ עליה):

המלחמה נמשכה עד למאי 1945. הייתי ילד והושפתי מהשמחה ומההתלהבות של סוף המלחמה. על-יד בית הספר אליו הלכתי הייתה כיכר. בכיכר הייתה תלויה מפה גדולה של חצי אירופה. בצד המזרחי היו תקועים דגלונים רוסיים ובצד המערבי של המפה היו תקועים דגלונים בעלות הברית (ארצות הברית, אנגליה וצרפת). הרביתי להסתכל במפה ובתזוזת הדגלונים של בעלות הברית, שהלכו והתקרבו לברלין. בשעה אחד עשרה בבוקר הכריזו רמקולים על סיום המלחמה. השמחה שפרצה קשה

לתיאור, סוף-סוף אחרי כל-כך הרבה שנים של מלחמה קשה ונוראית הסתיימה המלחמה באירופה. אבל במזרח הרחוק עדיין נמשכה המלחמה עם היפנים. חלק מסין היה כבוש על-ידי האימפריה היפנית ורוסיה המזרחית גבלה עם סין, שהייתה כבושה. כל עוד הייתה מלחמה באירופה רוסיה ויפן הסכימו ביניהן לשמור על השקט.

היפנים היו עסוקים במלחמתם עם האמריקאים והרוסים במלחמתם נגד הגרמנים. כך שהגבול היה שקט פחות או יותר. כשהסתיימה המלחמה עם הגרמנים הרוסים פלשו לטריטוריה הסינית הכבושה על-ידי היפנים. הגדוד של אבי היה מוצב בסוף המלחמה בצ'יה ויהיה עליו לעבור למזרח לסין-קצה העולם, מרחק של 14.000 ק"מ. אבי הצליח איכשהו לקבל שבועיים חופש לפני היציאה לסין. כשהוא חזר אלינו, הוא לא רצה שוב לחזור לצבא. היו לו קשרים. היה לו מכר עוד מלפני המלחמה, רופא קומוניסט חשוב בצ'רנוביץ, שסידר לו תעודת נכה. כך הוא יכול היה להישאר בצ'רנוביץ ולא לחזור לגדוד. הוא היה בעצם עריק. הגדוד אליו הוא השתייך הועבר לסין והרבה חיילים נהרגו שם. אבי ניצל. נשארנו בצ'רנוביץ עד 1946. אני למדתי בבית ספר, אבי עסק בשענות. אחרי הלימודים הייתי יושב על ידו ולומד את מקצוע השענות. הייתי בן ארבע עשרה ומקצוע השענות הפך לי למקצוע לחיים.

ב-1946 בערב פסח בדיוק, הרוסים החליטו לעשות מחווה ליהודים, שהיו בעבר אזרחים רומנים ומי שרצה יכל היה לעבור לרומניה. הורי החליטו לעבור לרומניה. ההיתר נמשך זמן קצר- חודש, אחר-כך סגרו את הגבול ושנים אנשים לא יכלו לצאת מרוסיה. כך עברנו לרומניה. לאחותה של אמי ולדודי היו רישיונות יציאה, אך כיון שדודי היה דתי, הוא החליט להמתין עד אחרי חג הפסח. נדברנו שנחכה להם בעיירה על הגבול עד תום החג. בינתיים הרוסים סגרו את הגבול והם נשאר ברוסיה למרות היתר היציאה, שהיה ברשותם, שלושים שנה. בעיירה סירט Siret חיכינו לדודתי, אך כשראינו שהגבול נסגר, נסענו לבוקרשט. כשעברנו לרומניה עברו איתנו גם אחיותיו של אבי, גם הבכורה התופרת, שבנה הגיע לרומניה עוד לפני שהיה שם צלם עיתונות. הוא היה נשוי עם יהודיה רומניה מאוד עשירה והוא סידר לנו משאית. המרחק מסירט לבוקרשט גדול בערך 900 ק"מ. בבוקרשט הרומנים שקלטו את הפליטים, שהגיעו מרוסיה, החלו לפזר אותם בכפרים. אנחנו העדפנו להישאר בעיר הבירה, והיה לנו מעמד לא חוקי. בסופו של דבר קיבלנו רשות להישאר. שכרנו דירה ברובע היהודי, שהיה גדול ואבי ארגן לעצמו שולחן עבודה ועבד בתיקון שעונים. אני הייתי יושב על-ידו ולומד ממנו את העבודה. אחרי מספר חודשים אבי החליט שעלי ללמוד צורפות. אחד ממכריו פתח עם כמה שותפים מקומיים בית מלאכה לצורפות, אז הוא רצה שאלמד שם את המקצוע. אצלנו מה שהורים החליטו היה קדוש. היו לנו הורים טובים, שעשו עבורנו מעבר למה שרק אפשר במצבים קשים שכאלה. אנחנו כיבדנו אותם. אל הורי פניתי עד יום מותם בגוף שלישי. כך למדתי גם שענות וגם צורפות, וזה היה לי לברכה בהמשך חיי.

ב-1947 התקיימו בחירות והקומוניסטים עשו תרגיל. הם יצרו גוש של מפלגות מרכז ושמאל נגד מפלגת האיכרים הלאומנית והמפלגה הליברלית, שהייתה גם ימנית. הגוש השמאלני ניצח. אבי חי כל הזמן בפחד, שמא יגלו אותו והרי הוא בעצם היה עריק. אחרי שהוא חזר, גברה אצלו הסלידה מהרוסים. הוא חשש מאוד מהקומוניסטים וחיפש בכל דרך לברוח מהם. כשהוא ראה שהגוש השמאלני קומוניסטי ניצח בבחירות, הוא החליט שנעזב את רומניה לכיוון ארץ ישראל. ב-1947, הגבולות היו סגורים, אי אפשר היה לעבור בחופשיות. עברנו בצורה לא חוקית בעזרת מבריחים, שגבו תשלום. חיסלנו את כל מה שהיה לנו בבוקרשט ונסענו לעיר על גבול הונגריה. חיפשנו מבריח. המבריח שמצאנו הביא אותנו לפנות ערב לגבול. בלילה ישנו אצל גוי ובבוקר הוא העביר אותנו את הגבול. היינו שישה, היה איתנו עוד זוג.

כשעברנו את הגבול עוד היה חשוך, עמד שם שומר-חייל בצד הגבול הרומני, שהמבריח שיחד, הוא נתן לו בקבוק משקה, ספר שכל השישה נמצאים והעביר אותנו את הגבול. בין הגבול הרומני לגבול ההונגרי היה שטח הפקר, המבריח הלך איתנו. כשנכנסנו לשטח ההונגרי תפסו אותנו חיילים הונגריים, שאמרו לנו לשכב על האדמה. הם התחילו לצעוק ולקלל, המבריח ניגש אליהם והם עשו כאילו שהם מגרשים אותנו. בסופו של דבר, הוא חזר אלינו לאחר כמה דקות. אנחנו שכבנו עם הפנים לאדמה. המבריח אמר: "רבותי קרתה תקלה, החיילים ששיחדתי הוחלפו והחיילים האלה רוצים לשלוח אתכם בחזרה לרומניה". לחזור לרומניה היה בלתי אפשרי מבחינתנו, זה היה יותר מידי מסוכן. שאלנו אותו מה אפשר לעשות. שוב הוא דיבר איתם וכשהוא חזר אלינו הוא אמר שצריך לשלם כדי לעבור. אנחנו בסך הכול היינו פליטים, ללא רכוש, עם מעט כסף, לא היה לנו הרבה. יצאנו בלי כלום מצ'רנוביץ, לא הרווחנו הרבה בבוקרשט ואת מה שהרווחנו נתנו כבר למבריח, אבל לא הייתה לנו ברירה. את שארית הכסף שנותר לנו למחייתנו נתנו למבריח והוא נתן כביכול לחיילים ההונגריים, שנתנו לנו לעבור.

כל הסצנה הזו הייתה מבוימת. הוא פשוט רצה לסחוט מאיתנו עוד כספים, אבל לא הייתה לנו ברירה. המבריח המשיך ללכת איתנו גם אחרי שחצינו את הגבול ההונגרי ונכנסנו להונגריה. הוא הביא אותנו לעיירה לפנות בוקר ובתחנת הרכבת קנה לנו כרטיסים לבודפשט. לא היו לנו מסמכים, הוא אמר לנו לעשות את עצמנו ישנים ולא לדבר עם אף אחד. כך כעבור ארבע או חמש שעות הגענו לבודפשט. המבריח נתן לנו כתובת בבודפשט, לשם היינו צריכים לפנות. בבודפשט פעלו ארגון הג'וינט וארגון הבריחה (ארגון של הסוכנות, שמטרתו הייתה לעזור לפליטים יהודים להגיע לארץ ישראל בכל דרך שהיא). הג'וינט יותר עזר מבחינה חומרית, הוא חילק אוכל, אסף בגדים משומשים וחילק. הבריחה לעומת זאת דאגה להעביר אותנו לארץ ישראל. הג'וינט והבריחה שכרו מחוץ לעיר בודפשט וילה, שם הם אספו את הפליטים. היו שם כבר אלפי פליטים, שברחו מהרוסים,

אבל גם מפולין ורומניה. כולם התאספו שם. אנחנו הגענו לשם הודות למבריה, שנתן לנו את הכתובת. ברגע שנכנסנו למתחם היינו תחת חסות ארגוני הג'וינט והבריחה. הם דאגו לנו, שנמשיך הלאה ממקום האיסוף הזה, למקומות שמשם נוכל להגיע לישראל. היה קשה כי ב-1947 הבריטים תפסו את אניות המעפילים ושלחו אותן לקפריסין.

ארגון הבריחה העביר אותנו לווינה. יצאנו שיירה של מאתיים אנשים בערך. הם שכרו משאיות שהביאו אותנו עד לגבול האוסטרי. עברנו את הגבול ברגל, דרך איזור יערות בלילה, היה חושך מוחלט. בסך הכול היו ארבעה מובילים מהבריחה; שניים קדימה, בראש השיירה ושניים מאחור. הלכנו שורות, שורות בעירות בחושך, היו עדיין בורות ושוחות מהמלחמה ואנשים הלכו ונפלו, כך הלכנו והלכנו. מידי פעם השיירה נעצרה כי המובילים חיפשו את הדרך. בשלב מסוים האנשים, שהלכו לפנינו נעצרו. הזוג המבוגר שהלך לפנינו התעייף ושבר את הרצף, נגרם נתק. אנחנו היינו בין המנותקים, התחלנו להסתובב ביער. לפנות בוקר הגענו לקצה היער, לאחו. היו שם שדות פתוחים וראינו שם איכר עובד אדמה. משהו הלך ושאל אותנו היכן אתם נמצאים והוא אמר שבהונגריה. חזרנו בחזרה להונגריה. אבל בסוף ארבעת המדריכים המובילים ראו שחסרים אנשים והם חיפשו אותנו עד שמצאו והביאו אותנו אל כולם. הם הביאו אותנו לכפר אוסטרי על הגבול, התאספנו ונחנו שם במשך של כפרי בחצר. פתאום הגיעה קבוצה של חיילים רוסים. הם התחילו לשאול שאלות. הרוסים שלטו בכל האזור גם באוסטריה המזרחית. שוב היה צורך לשחד את החיילים, אספו כסף מהאנשים ונתנו בערך לעשרה חיילים רוסים, קנו להם משקה חריף והם הסתלקו להם. אנחנו המשכנו לשבת שם, עד שהגיעו האוטובוסים שארגנה הבריחה, שהביאו אותנו לווינה.

בווינה שוב היה מקום איסוף של פליטים מכל אירופה. בווינה היה בית החולים היהודי "רוטשילד", הבריחה שכרה אותו, כי זה היה בנין גדול עם חצר גדולה ושם קלטו את כל הפליטים, שבאו ממזרח אירופה ומצפונה. באותו הזמן אוסטריה הייתה כבושה; הצד המזרחי על-ידי הרוסים והצד המערבי על-ידי בעלות הברית. אוסטריה הייתה מחולקת לארבעה אזורים: רוס, צרפתי, אנגלי ואמריקאי. ווינה הייתה בשטח המזרחי, הכבוש על-ידי הרוסים, והיא עצמה מחולקת לארבעה אזורים. בווינה היינו באזור האמריקאי, אסור היה לנו להיכנס לאזור הרוסי. מווינה הבריחה הייתה צריכה להעביר אותנו לאזור האמריקאי של אוסטריה, אבל זה לקח הרבה זמן כי היו 5000 פליטים דחוסים ובכל פעם הוציאו לדרך רק מאה או מאתיים אנשים. אנחנו היינו צריכים להמתין חודש וחצי או חודשיים לתורנו. אבי לא רצה לחכות, הוא פחד מהרוסים, אז שוב שכרנו מבריה, שיעביר אותנו לאזור האמריקאי. האזרחים האוסטרים יכלו לנוע כמעט בחופשיות בין מזרח למערב. המבריה נתן לנו תעודות זהות מזויפות של אוסטרים, העלה אותנו לרכבת ונתן לנו כתובת בזלצבורג, שהייתה באזור האמריקאי. על הגבול בין האזור הרוסי לאמריקאי עצרה הרכבת. חיילים רוסים עלו ובדקו. זה היה בלילה הם בדקו את הדרכונים, אבל הם לא ידעו לקרוא ולא עשו צרות.

עברנו לצד האמריקאי, קיבלנו כתובת מהמבריה של מחנה גדול של חיילים אמריקאים, שהקצו חלק ממנו לפליטים יהודים. הגענו לזלצבורג, שם היה מחנה, שנוהל על-ידי הג'וינט והבריחה. קיבלנו חדר בצריף ואוכל בשפע. יחסית היה לנו טוב, יכולנו לטייל בעיר בחופשיות. עיר יפה. היינו שם חודש וחצי, טיילתי בכל העיר- העיר של מוצרט. אחר-כך לקחנו אותנו לכונן איטליה. הסוכנות והבריחה הביאו משאיות אמריקאיות, העלו אותנו. הנהגים היו חיילים אמריקאים יהודים והעבירו אותנו לאזור גבול איטליה. יש שם עיר לא גדולה סלפלדן, שם היה מחנה איסוף, שהסוכנות שכרה מהעירייה. זה היה מחנה נופש לנוער בהרים. העיר הייתה למטה. שם במחנה היו בעיות בין היהודים. כשהגענו לשער מחנה הקליטה עמד שם יהודי ושאל: "מאין אתם?" ענינו לו שהגענו מזלצבורג והוא מיהר לשאול לאיזו מפלגה אנחנו שייכים. אמרנו לו תשייך אותנו לאיזו מפלגה, שאתה רוצה. לכל מפלגה הייתה מכסה של אנשים, שהיא יכלה לשלוח בשיירות לעבר איטליה. אותנו שייכו לשומר הצעיר. נשארנו שם מספר ימים. לעיירה הזו הגיעו הרבה מאוד יהודים בדרכם לאיטליה. משאיות אמריקאיות הגיעו. היינו באזור האלפים הדולומיטים; הרים המפרידים בין אוסטריה לצפון איטליה.

ב-1947 איטליה גם הייתה מחולקת לאזור אמריקאי, צרפתי ואנגלי. הגבול בין אוסטריה לאיטליה היה באזור האנגלי. כדי לעבור את הגבול ולהגיע לצד האיטלקי היינו צריכים לעבור דרך הצבא האנגלי, שעשה צרות ליהודים ומנע מהם לנוע לכיוון ארץ ישראל. הבריחה הייתה צריכה לחפש דרכים עוקפות כדי להעביר מה שיותר יהודים והאלטרנטיבה הייתה חציית הרים מאוד גבוהים, שהאנגלים לא יגיעו אליהם. המשאיות הסיעו אותנו למקום ומשם התחלנו ללכת ברגל. זה היה באמצע אוגוסט. מהרגע שירדנו מהמשאיות התחיל לרדת גשם בהרים ללא הפסקה. לא היינו מצוידים. לפנות בוקר התחלנו בהליכה. על אם הדרך היה מלון הרים, ששימש את המטיילים. שכרו עברנו את האכסניה וכך יכולנו לנוח במשך שלוש שעות. המשכנו ללכת בלילה עד שהגענו למקום מאוד גבוה 3000 מ"ר. הפסגה הגבוהה ביותר הייתה מסומנת בצלב. עברנו ליד הפסגה. היה שם שביל של בערך עשרים מטרים חצוב בסלע ואנחנו היינו צריכים לעבור עם הפנים לסלע, כדי שלא נסתכל למטה לתהום. זה היה מפחיד, החזקנו בחבל. המסלול לא היה קל, היו שנפעעו או שטעו בדרך למחרת בבוקר הלכנו במשך עשרים וארבע שעות. הגענו לתחנת גבול איטלקית. היו שם חיילים איטלקים. הם היו חביבים, התייחסו אלינו יפה, רק בדקו אותנו אם אין בידנו נשק. ביער היה ביתן, ששימש מקום איסוף של פליטים, עברו שם עשרות אלפי אנשים. ישבנו בביתן הזה. דאגו לנו לאוכל ולשתיה.

האיטלקים עם נפלא. איפה שעברנו בהונגריה, אוסטריה וכד' ראינו רק שנאה ורוע באיטליה למרות שהייתה מפסידה ופשיסטית, זה לא היה כך, האוכלוסייה לא הייתה עוינת. לקראת ערב באו אוטובוסים. זאת הייתה הפעם הראשונה שנסעו

באוטובוסים יפים של תיירים עם מפיות על המושבים, נסענו למילאנו. בלילה עברנו דרך אגם גרדה. מקום כל-כך יפה. יש כביש בצד המערבי של האגם, ארוך וצר, (שלושים או ארבעים קילומטרים של מנהרות חצובות בסלע), שיוך לאגם וכל כמה מאות מטר יש פתח עם טרסה ורואים את הצד השני, אורות העיירות. זה היה באמת כל כך יפה. מקום שהוא גן עדן. הגענו למילאנו, היינו מאה וחמישים אנשים. אכסנו אותנו במרכז מילאנו בארמון קרוב לכנסייה המפורסמת. נשארנו שם במשך שבוע, לאחר מכן העבירו אותנו צפונית לעיר, לבית ספר, שקראו לו "סקולה קדורנה" ברובע קדורנה. בית הספר פונה כדי לקלוט פליטים, שהגיעו לאיטליה.

בדרך מהגבול האיטלקי למילאנו עצרו אותנו האנגלים, אבל בסופו של דבר הם אפשרו לנו להמשיך. במילאנו היו האמריקאים, היינו חופשיים במילאנו. בסקולה קדורנה נשארנו בערך חודש וחצי ואז שלחו אותנו לדרום איטליה ליד הים האדריאטי, לעיר עתיקה מאוד בשם ברלטה Barletta. הרבה מאוד פליטים עברו דרך מחנה ברלטה, שהיה תחת חסות אונרר"א. המחנה היה קצת מחוץ לעיר. מחנה צבאי איטלקי גדול. כיון שהוא נותר ריק אחרי המלחמה, אונרר"א שכרה אותו, כדי שישמש תחנת איסוף לפליטים מכל העמים. כשהגענו היו במחנה חמש מאות או שש מאות פליטים יוגוסלבים, בעיקר קרואטים שברחו מהקומוניסטים מטיטו, אבל הרוב במחנה היו יהודים. נשארנו שם קרוב לשנה והיינו פחות או יותר מאושרים כי ידענו שיש תקווה. כשהיינו בברלטה הסוכנות החליטה לקחת לטיול את הילדים בני ה-15 לנפולי, קאפרי, פומפיי. אחרי כל הסבל שעברנו טיול כזה במשך שבועיים ימים היה באמת משהו. כל המחנה הזה היה כמו עיירה. את המחנה הקיפה חומה והיו בו ביתנים חד קומתיים עם חדרים. כל משפחה קיבלה חדר וכל אחד התחיל להתעסק במקצועו. כך היה במקום חייט, ספר, סנדלר, שער, כמו בעיירה, אפילו לפוליטיקה היה מקום.

כל המפלגות קיבלו ייצוג: בית"ר, השומר הצעיר, הפועל המזרחי, היו דיונים ומריבות. היה בית ספר לילדים. אני הלכתי שם לבית ספר. היה שם בית ספר ארט, שבו לימדו את הנוער (מי שרצה ללמוד) מכונאות וחשמל. גם עיתון מקומי יצא במחנה לאור על סטנסיל. והיה אפילו בית דואר. הדואר היה מגיע מבית הדואר המרכזי של העיר עד למחנה. אנשים התחילו להתכתב ולקבל מכתבים מקרובים. היו בחירות, מריבות וקטטות בין הקבוצות והעדויות השונות, בין היהודים הרומנים ליהודים הפולנים. פעם הייתה קטטה המונית, שהצריכה התערבות של המשטרה, שעצרה כמה עשרות אנשים. היה קולנוע- חדר אוכל גדול, שבו הקרינו כל ערב סרט אחרי ארוחת הערב. אחד מהפליטים קנה מקרנה ישנה והקרין כל יום סרט אחר, שנקרע. אנשים צפו בסרט תמורת כמה פרוטות. היה בית כנסת. היוגוסלבים הפכו צריף אחד לכנסייה ואף עשו לעצמם מועדון, ממש עיירה. המחנה נוהל על ידי קצינים בריטיים, שלא רצו לתת ליהודים לעלות לארץ. המטרה של אונרר"א הייתה לפזר את הפליטים, לסדר להם מקומות מקלט בארצות כמו אוסטרליה, דרום אמריקה. הם לחצו על היהודים להגר לארצות אלה. חלק הסכימו, הרוב התנגד. אחרי המלחמה הרוב רצה להגיע לארץ ישראל. אבל היה סגר של האנגלים. הם פטרלו בכל האזור המזרחי של הים התיכון ותפסו את אניות המעפילים, שהם שלחו לקפריסין.

במאי 1948 הוכרזה מדינת ישראל. האנשים התאספו במרכז המחנה. היה מסדר נוער. הייתה שמחה ותחושת הקלה. עכשיו אחרי ההכרזה הבריטים כבר אינם יכולים להדוף את היהודים מבחינה חוקית ובינלאומית ובכל זאת לא הכול התנהל על מי מנוחות. בזמן ההפוגה- שביתת הנשק, היה הסכם בין האנגלים לאו"ם, שבמשך תקופת שביתת הנשק אסור יהיה להכניס לארץ ישראל צעירים שיכולים להצטרף לצבא. שוב הייתה סיבה לאנגלים לעצור אניות ולשלוח לקפריסין. בסופו של דבר באוגוסט חלקו אותנו לקבוצות. כול קבוצה לפי תורה עזבה את המחנה. הסיעו אותנו ברכבת לעיירה קטנה ליד רומא. הסוכנות היהודית הביאה אותנו למקום, שבו חיכנו שתבוא אוניה, שתיקח אותנו לארץ ישראל. באמצע הלילה עלינו לאוניה קטנה, שבקושי ראו, מכוסה כולה בברזנט. לאוניה קראו "אווינה", הרבה פליטים הגיעו איתה. היא הפליגה גם מבולגריה והביאה הרבה פליטים משם. היינו אלף שבע מאות איש. בבטן האוניה נבנו קומות, קומות מקרשים ורק כשהגענו לחיפה נודע לנו, שמתחת לכול מבנה קומות הקרשים, היה מוסתר נשק. האוניה הישנה נסעה מאיטליה לחיפה יותר משבעה ימים, בנסיעה איטית. לא היה מספיק מים, כי האוניה לא הייתה אונית נוסעים ומיכלי המים היו קטנים.

כל אחד קיבל ליטר מים לשתייה לשבעה ימים. באוגוסט בשיא החום זה היה קשה. להתרחץ אפשר עם מי ים אבל לשתות! אוכל יבש; שימורים, בסקוויטים היה מספיק, אבל היה קשה בלי מים. על האוניה שתי נשים ילדו. רב החובל והמלחים האיטלקיים באמת השתדלו לעזור. הם היו כל כך בסדר, מעל ומעבר. יש אפילו שיר של אלתרמן "רב החובל האיטלקי", היו באמת בסדר. ב-30 באוגוסט 1948, הגענו לחיפה. בבוקר ראינו את הר הכרמל, העיר. האנשים עמדו בצד האוניה שממנו ראו וכמעט שהאוניה התכופפה. איזו שמחה! לפעמים קשה לתאר סבל, לפעמים קשה גם לתאר שמחה.

נא ספרי על חיך בארץ

(תחושותיך בעת עלייתך ארצה, פעילותך הציבורית או התרבותית, המשפחה שהקמת, המסר שברצונך להעביר לדורות הבאים):

הגעתי לחיפה בסוף אוגוסט. האנייה הייתה מכוסה בברזנט, כי בבטן האנייה הוסתר נשק, וארגון הבריחה לא רצה שיראו את העולים. מטוסים בריטיים חגו מעל האנייה. זאת הייתה תקופת הפוגה השנייה. לפי ההסכם אסור היה להביא לארץ אנשים צעירים, שיכולים להתגייס לצבא. כשעזבתי את איטליה הייתי בן שבע עשרה וחצי, לא הייתי כשיר לעליה, אז הצעירו אותי בשנתיים-פשוט שינו לי את הגיל.

כשהגענו לארץ, הפקחים של האו"ם והבריטים בדקו את גילאי האנשים. ברשותנו לא היו תעודות. הסוכנות נתנה לנו תעודות עולה, והגיל שהופיע בתעודה שלי, לא תאם את גילי האמיתי, כיון שהפחיתו לי שנתיים. בחיפה בדקו אותנו וריססו אותנו בדי.די.טי (פעמיים ריססו אותנו פעם כשהגענו לאיטליה ופעם כשהגענו לפה). מחיפה לקחו אותנו לבית עולים בחדרה. מחנה העולים היה מחנה אוהלים. הגעתי בלי שום דבר, רק מזוודה קטנה עם דברים הכרחיים. אחרי מספר ימים הלכתי עם עולים נוספים למרכז העיר לחפש עבודה, משהו מקיבוץ עין החורש מצא אותי ושאל אותי אם אני יכול לעבוד בקיבוץ בבניה. הסכמתי העיקר היה להרוויח כמה גרושים. הביאו אותי לקיבוץ, שנמצא קרוב לחדרה, איתי היו עוד כמה אנשים. בבוקר לקחו אותנו ובערב החזירו אותנו לבית העולים. עבדתי בבניה ובניקיון, בכל מיני עבודות וקיבלתי ארבע וחצי לירות לשבוע. נשארנו בערך חודש וחצי בבית העולים, עד אשר אבי שמע שלייד יפו בשכונת ג'בליה (גבעת עליה) ישנם בתים עזובים, ושנותנים לפליטים להתגורר בהם. הוא נסע לשם ומצא בית בן שני חדרים ועוד ביתן.

הבית היה ברחוב הראשי, מוזנח. אבי פתח בביתן חלון, עשינו שלט "שען וצורף" ומיד התחלנו להתפרנס לאט עוד ועוד לקוח. בבית לא היה מטבח, והשירותים והמקלחת היו משותפים עם דיירים נוספים, בלי מים חמים. אבי ואני בנינו לבד מטבח. גרנו ועבדנו שם במשך ארבע שנים. אני לא יכולתי להתגייס, למרות שהייתי כבר בן שמונה עשרה, כי לפי תעודת הזהות הייתי רק בן שש עשרה ולא עזרו כל ההסברים. היינו מאושרים בחלקנו ושמחים עם מה שהיה לנו. בדיוק אז ב-1951 הנהיגו את הצנה והכול היה בהקצבה עם תלושים. כל מה שקשור למזון היה קשה, אבל לא הייתה הגבלה על לחם וחלב והתחושה הייתה, שהודות לכך אנחנו לא יכולים למות ברעב. יש לי יחס מיוחד ללחם. אני מתייחס אליו כאל דבר קדוש, עוד מטרנסניציה. את יתר המוצרים אפשר היה לקנות בשוק השחור, ולהסתדר פחות או יותר. אני לא יכולתי ללכת ללמוד עברית באולפן כי הייתי צריך לעזור לאבי להתפרנס, אחותי הצעירה ממני הלכה ללמוד באולפן. את העברית למדתי לבד, בעזרת העיתון לעולים בעברית קלה, לאט. עד היום אני לא מדבר עברית רהוטה. הקריאה עזרה לי רבות ברכישת השפה.

עבדנו בתיקון שעונים ומאוחר יותר בצורפות. קנינו בכל פעם כלי עבודה נוסף סידרנו לעצמנו שולחן עבודה. היה בסדר יחסית. ב-1951 התגייסתי בסוף לצבא. באותה תקופה אבי חלה. הוא קיבל התקף לב, היה חולה קשה מאוד ושכב מספר שבועות בבית חולים. נשארנו ללא מקורות פרנסה, כי הייתי מגויס. כיון שאת שרותי הצבאי עשיתי לא כל כך רחוק מהבית, ביקשתי מהצבא לחזור הביתה פעם או פעמיים בשבוע. אמי אספה עבודות מלקוחות ואני הייתי עושה אותן כשהייתי חוזר הביתה מהצבא. זו הייתה תקופה מאוד קשה. אמי התחילה לעבוד בתפירה כדי להרוויח קצת כסף. התקדמנו לאט והמצב השתפר. ב-1954 עברנו לתל אביב לרחוב נחלת בנימין. שכרנו דירת שני חדרים, מטבח ומרפסת סגורה, שהפכנו לבית מלאכה לצורפות ולתיקון שעונים והתחלנו לעבוד ולהתפרנס יפה. התחלנו לייצר בתים לשעונים מזהב. בתקופת הצנה לא היה יבוא שעונים. אנשים לקחו שעון ישן, הוציאו מבית הפלדה ואני עשיתי במקומו בית מזהב. זו הייתה עבודתנו העיקרית. הייתה לנו מחרטה קטנה, שיועדה לכך ולאט, לאט התחיל להיווצר סביבנו חוג לקוחות. בתל אביב היו שני בתי מסחר, שמכרו חלקי חילוף לשעונים. לשעונים שמסגרת הזכוכית שלהם נפלה, היינו צריכים לעשות מסגרת חדשה וזה מה שייצרנו. העבודה עם שני בתי המסחר הובילה לכך שהיו לנו לקוחות רבים והתפרנסנו בשפע. ב-1955, השתחררתי מהצבא והתחלתי לעבוד בצורה עקבית ורצינית בצורפות. הרחבנו את בית המלאכה, היו לנו עובדים והתרחבנו.

אחותי ואני התחלנו לקנות ספרים משומשים. באלנבי היו חנויות לספרים משומשים ועם כל גרוש שהרווחנו היינו קונים ספרים או הולכים לתיאטרון. בהתחלה קראתי בגרמנית כי לא ידעתי טוב עברית, עד היום אני קורא בגרמנית. אחותי הייתה יותר מתקדמת כי היא למדה באולפן. ב-1953 התחילו להופיע הכרכים הראשונים של האינציקלופדיה העברית. היינו בין המנויים הראשונים. בכל פעם הגיע כרך חדש, זה ארך שנים רבות. את הכרך האחרון קיבלתי ב-1979 או 1980. עם אחותי היו לי יחסים מצוינים כל הזמן. היינו הולכים יחד להרבה מקומות, הרבינו ללכת לשמוע קונצרטים. התזמורת הפילהרמונית הופיעה ברחוב בלפור, באולם "אוהל שם", לא היה מיזוג אוויר, החלונות היו פתוחים, אנשים ישבו בחצרות והקשיבו למוסיקה. עוד כשהייתי בצבא הלכתי לשם. הכרתי בחור בצבא חובב מוסיקה והיינו הולכים בערב לחצר האחורית לשמוע מוסיקה, כי לא היה באפשרותנו לקנות מנוי.

גם בבית ציוני אמריקה השמיעו קונצרטים, שם היה גן גדול. בקיץ התזמורת הפילהרמונית ניגנה קונצרט קיץ. מסביב היו הרבה פרדסים ומי שלא יכול היה לשלם לכרטיס כניסה היה יושב בפרדס ומאזין. הסתופפו שם המון אנשים. הכרתי לי שם חברים, והתחיל להיווצר סביבי חוג חובבי מוסיקה קלאסית. בסביבות 1955 קניתי את הפטפון הראשון שלי וגם את התקליט הראשון. עם כל גרוש שהרווחתי הלכתי וקניתי עוד תקליט עד שנהייתה לי ספרית תקליטים קטנה. הכרתי שם הרבה אנשים צעירים, שהפכו לחברי. באותה תקופה פעם בשבוע בגן העצמאות בערב השמיעו קונצרטים קלאסיים מתוך תקליטים. אני ועוד

שני חברים החלטנו גם לארגן קונצרטים כאלו. מצאנו במרכז רמת גן בתוך גינה אמפיתיאטרון, לידו היה קיוסק שמכר גלידה ושתייה. סיכמנו עם בעל הקיוסק על כך, שאנחנו נארגן קונצרטים במקום. במשך שנה וחצי אני ושני חברי ארגנו שם את קונצרט התקליטים. הכרתי עוד ועוד אנשים, שהפכו לחברי. עד שבאחד מערבי יום שישי ארגנתי מפגש שמיעת מוסיקה קלאסית אצלי בבית. שנים רבות התאספו אצלי אנשים (בין עשרה לשנים עשר) בבית לשמוע ולדבר מוסיקה. מאוחר יותר קניתי מני לתזמורת הפילהרמונית. ההורים תמכו בנו כמה שאפשר היה, למרות שהזמנים היו קשים. ב-1952 אני זוכר שהגיע לארץ הכנר יהודי מנוחין והורי במאמץ גדול קנו לנו שני כרטיסים-זאת הייתה לי הפעם הראשונה שישבתי באולם לשמוע קונצרט. יהודי מנוחין ניגן קונצרט של מנדלסון, לא ידוע, שאבד והוא מצאו ופה בארץ הוא ניגן אותו לראשונה. זה היה קונצרט מיוחד במינו. החבורה שלנו הייתה גדולה, והפגישות לא היו רק בימי שישי, היינו נפגשים פעם או פעמיים בשבוע. אבל בסוף מתבגרים וכל אחד הולך לדרכו.

את אשתי הכרתי בחצי שידוך. סבא של אשתי היה לקוח שלי מיפו. אני עסקתי בצורפות, קניתי שעונים ומנגונים והייתי מוכר תכשיטים ושעונים. הייתה לסבא חנות על-יד כיכר השעון לתיקון שעונים. אשתו, הסבתא של אשתי, הייתה באה אלינו לעשות מסגרות, היא הייתה ממש בת בית אצלנו. כל הזמן היא הייתה אומרת לי: "נו עדיין לא התחתנת? אל תתחתן, אני מביאה לך בחורה יפה, לא תצטער. חכה!" אני התייחסתי לזה כאל בדיחה, אבל היא התמידה והייתה חוזרת ואומרת לי "חכה". הסבא והסבתא של אשתי גם עלו מרומניה. יום אחד הסבתא באה ואמרה יש לי בחורה, שרוצה לקנות צמיד עם שעון. היא לא הסבירה במי מדובר. למחרת היא באה איתה. הסבתא הסתכלה על הקולקציה אמרה "בסדר נחשוב" והלכה. למחרת היא באה ואמרה: "נו איך הבחורה?" אמרתי: "נחמדה", לא חשבתי על כלום והיא אמרה: "זאת נכדתי, הבחורה שדיברתי עליה". היא תמיד הזכירה לי הסבתא עד יום מותה את הדברים שהיא אמרה לי בעבר: "חכה לא תצטער". קבענו פגישה וכעבור חצי שנה התחתנו (1959). מצבי היה יחסית טוב, יכולתי לקנות בית חדש בצפון ת"א בלי משכנתא. דירה קטנה 45 מ"ר, חדר וחצי, בית חדש במקום יפה. נולדו לנו ארבעה ילדים. הילד השני חלה ונפטר בגיל ארבע, ב-1967, כמה ימים לפני מלחמת ששת הימים. אחרי שנה נולד הבן השלישי, עברנו לגור במרכז ת"א, רציתי להיות קרוב יותר לבית המלאכה, שהיה ברחוב נחלת בנימין. קנינו דירת שלושה חדרים יפה בבנין חדש עם מעלית, כעבור שנתיים נולד בן נוסף. ב-1967 נפלה לידי עבודה מאוד רווחית. הרווחתי מאוד יפה, קניתי אוטו חדש, יכולתי לטייל עם אשתי והילדים ולנסוע לחו"ל. זאת הייתה תקופה טובה מאוד מבחינת פרנסה, אבל עבדתי קשה. הייתי יוצא מוקדם בבוקר וחוזר מאוחר בערב. מבחינה חברתית היינו מוקפים בחברים. הלכנו לקונצרטים ולתיאטרון. כיון שלפני שהשתחררתי מהצבא רגלי נפגעה וקשה היה לי לדרוך עליה קיבלתי פטור מהצבא, ובכל זאת במלחמת יום כיפור התנדבתי להסיע חיילים וציוד.

כל השנים הייתי מאוד שקוע בעבודה. הייתי צריך לקנות עוד מכונה ועוד מכונה. לפני מלחמת יום כיפור, אבי היה עדיין בחיים (הוא נפטר בגיל צעיר יחסית, בגיל 63). קנינו אולם יפה וגדול 250 מ"ר בקרית המלאכה בדרום ת"א, שם הקמנו מפעל תכשיטים גדול. לפי הצרכים ולפי התקופות עבדו במפעל בין ששה לשמונה אנשים. אמי טיפלה באבי ועזרה בדברים קטנים. במשך תקופה די ארוכה היא עבדה כתופרת בת"א בנחלת בנימין באותו בית מלאכה, שהיה צמוד לבית בו התגוררנו כולנו- ההורים, אני ואחותי וישבו הם נשארו גם לאחר שעזבנו, עד ליום מותם. את בית המלאכה לעומת זאת העברנו ב-1970 או 71 לקריית המלאכה.

ב-1977 עברנו לגור ברמת השרון. היה לנו חבר שגר שם ואמר לנו, שיש מגרש למכירה. קניתי את המגרש, בניתי בית וגרנו שם במשך שמונה עשרה שנה. זאת הייתה תקופה יפה, טיילנו בכל הארץ, מדן ועד אילת עם הילדים ועם חברים, עשינו קמפינג. פעמיים היינו עם הילדים בטיול ארוך באירופה, כולל בגרמניה. השתדלתי להקנות לילדי את אהבת הארץ והעם. הילדים גדלו. הם נהיו עצמאיים, כל אחד ודעותיו. אני לא מדבר על פוליטיקה ודת. אני מכבד את דעותיו של כל אדם. אני לא מתערב, זאת הסיבה שיש אחדות ואין מריבות בין שלושת האחים. יש הבנה ביניהם- אחד שומר מצוות יותר, השני פחות, אבל קיימת סובלנות ביניהם וזה עבורי דבר גדול.

כשהבן הבכור שלי התחתן הוא עבר לגור ברעננה. אחרי שנתיים או שלוש הבן האמצעי התחתן ואח"כ הבן הצעיר. נשארו בבית הגדול רק שנינו- אשתי ואני והרגשנו שהוא גדול עלינו. חיפשנו בית יותר קטן. הבן הבכור שכנע אותנו לבוא לרעננה. הוא אמר שזו עיר יפה ואיכותית. בדיוק באותו הזמן בנו את שכונת המחותרות. קנינו שם דירת גן מאוד יפה, כי ברמת השרון הייתה לנו גינה גדולה ואני הייתי רגיל לכך. בהתחלה הנכדים היו באים ומתאספים אצלנו. הם היו נשארים לישון. את הבר מצווה של הנכד הגדול עשינו בגינה. אבל הנה הזדקנו, קשה היה לטפל בגינה, חיפשנו משהו יותר קטן, יותר במרכז, כי קשה היה לנו לנהוג.

אני לא מצטער על שום דבר ממה שעברתי בחיי. אם היו שואלים אותי: "היית עובר את אותו מסלול חיים? " הייתי עונה שכן, כולל התקופות הפחות טובות. בתקופות הקשות למדתי הרבה. כל אדם, שעובר תקופות קשות בחייו, לומד מהן רבות. זה גורם לו להסיק מסקנות. אני לא מצטער. אני מרוצה עם מה שיש לי, תודה לאל. יש לי משפחה יפה וטובה ומכובדת. גם הילדים מסודרים יפה. אין לי על מה להתלונן. והדבר החשוב מכל הוא שיש הבנה ביניהם. הם נפגשים, גם הכלות מסתדרות יפה. מה

צריך יותר. יש לי נכדים טובים ויפים. הנכד הגדול בצבא קבע עכשיו. לפני השרות הצבאי הוא התנדב בצפת עם עולים מאתיופיה. אחותו גם בצבא. היא משרתת ביחידה קרבית וגם עושה שנה נוספת בהתנדבות. כולם מכובדים. חבל רק, שקרטה לי התאונה. עד התאונה נהגתי ונסענו הרבה לחו"ל, במיוחד בעשר השנים האחרונות. אהבתי לנסוע, אך מעולם לא חזרתי למקום ילדותי. אצלי הרגשות היו אמביוולנטיים : מצד אחד רציתי, מצד שני לא. אחר כך כבר לא יכולתי לנסוע מסיבה בריאותית. היה קשה לנסוע לשם עד נפילת בריה"מ. אחותי כן נסעה כי לאמי הייתה שם עוד אחות ואמי רצתה לראותה. בסוף האחות עלתה לארץ. בנסיעות גם כשהייתי עם הילדים, תמיד חיפשתי שורשים יהודיים. הראיתי להם בית כנסת עתיק, בית קברות וכד' (הייתי בוורמס בבית קברות עתיק, בספרד ראיתי מקווה מהמאה ה-12), כדי להדגיש בפניהם את הזהות והשורשיות היהודית ובנוסף זה פשוט מרגש אותי- המחשבה לא רק על מה שאני בתור פרט עברתי, אלא העם שלנו כולו לאורך ההיסטוריה.

כל חיי הייתי עסוק, אבל עכשיו שאני פחות, כל לילה אני מתעורר- חלומות זוועה, סיוטים, זה קשה. כשהייתי עסוק לא כל-כך הרגשתי צורך לחלוק, אבל היום כשאני יושב בבית, למרות שאני אף פעם לא משתעמם, בכל זאת חסר לי לחלוק את רגשותיי בנושא עם משהו. חוץ מאחותי שאיתה עברתי כברת דרך, אני לא כל-כך מדבר על התקופה הזו. אפילו לבנים לא כל-כך סיפרתי רק אם הם שאלו, הבן האמצעי שאל יותר.

אני חושב שמסעות הנוער לפולין מחטיאים את המטרה וצריך לתכנן אותם אחרת. המסע נראה יותר כמו טיול, בילוי. לדעתי רוב התלמידים, בלי להכליל לא מקבלים הדרכה נכונה ומספקת. בנוסף האוויר שם ספוג בשנאה עד עצם היום הזה. שנאה קשה לתיאור, אז למה לנסוע לשם ? ילדיי ונכדיי נסעו. אני חושב שצריך ללמד ולהסביר לדור הצעיר מה שקרה כל הזמן, ללא הרף. אני לא חושב, שצריך להכביד יותר מידי, אבל אנשים לא מספיק יודעים וצריך שתמיד זה יעמוד מול עינינו, שהרי ההיסטוריה חוזרת. את הנוער צריך לקחת למקומות שמלמדים על ההיסטוריה של העם היהודי : בתי כנסת עתיקים, קהילות וכד'.

המסר שלי לדורות הבאים הוא חד משמעי. אדם צריך להיות הגון וישר. צריך לשמור על הארץ ולאהוב אותה. לזה חונכתי את בני עוד כשהיו בבית. אני מסתכל על ישראלים שעוזבים לנכר בשביל "מילקי" וכל מיני דברים כאלו, מחפשים. אבל מי שלא חווה את חווית הרדיפות לא יכול להבין. אני עברתי ואני אומר "אין מקום אחר-רק פה". אומרים שאנחנו עם מטורף, משוגע, זה לא נכון. אנחנו עם טוב לעומת עמים אחרים, שהכרתי. עם כל המריבות והסכסוכים, שקיימים בינינו. יש לנו עם באמת מצוין ואני גאה להיות יהודי וישראלי.

ראיון: ענת חזקלוביץ , רעננה, ינואר 2015